

קהילת דמשק ומנהגיה ברשימות של אליעזר ריבלין

ירון הראל

אמנם אין מקום כאן (דמשק) לדבר על פריקת עול מצוות ובקשת תקונים. להופעות כאלה אין זכר במזרח השקט והנמתן. הפריקה נעשית כאן כאילו מעצמה, בלי סערה וטרגדיות בין אבות ובנים. בכלל שוררת כאן הסבלנות שהמזרח מצטיין בה. כאח כרע יתהלך החרד עם החפשי, בלי קנאות ואפילו טינה שבלב אין. יתר על כן, יש שאדם שומר מצוה זו ומדיק בה ומזלזל במצוה אחרת חמורה הימנה לדין. מאמין הוא לפעמים בהזיות, אשר גם אדוקינו כבר השליכום מאחורי גוּם, ואינו זהיר במצוה חמורה. נדמה כאילו קבלה כאן הדת פתרון מיוחד, ואלמלא המגע עם מרכזי היהודים שבארץ ישראל, היתה מתפתחת כאן צורה מיוחדת במינה.

(יוסף יואל רבלין, חדשות הארץ, פט, ט' בתשרי תר"פ, עמ' 6)

מבוא

אליעזר ריבלין בן בנימין נולד בירושלים בט"ו באדר א'תרמ"ט. את חינוכו התורני קיבל ב"חדרים" שונים, ובעיקר בשיבת "עץ חיים"; את השכלתו הכללית החל רוכש לאחר מות אביו, מההפקד דודו ראובן על חינוכו. פרופ' יואל ריבלין, בנו של ראובן, מעיד כי אביו שכר לאליעזר מורים פרטיים "ללמדו לימודי חול, ביחוד השפה הגרמנית כשפת ההשכלה, והידיעות היסודיות של השפה הערבית"¹. בכתובה החל לעסוק כבר בימי בחרותו. למחייתו עסק בתחילה בשחיטה ובמסחר, ולאחר מכן נתקבל כמזכיר מושב הזקנים בירושלים. שימש ככתבם הירושלמי של ה"דער מורגן ז'ורנל" וה"דער

* מאמר זה מוקדש לידידי ר' בנימין ב' אליעזר ריבלין, אשר העמיד לרשותי את רשימותיו של אביו מתקופת גלותם בדמשק. שלמי תודה לרב אברהם חמרא, רבה האחרון של קהילת דמשק, לפרופ' יצחק חסון ולפרופ' אריק זימר על הערותיהם והארותיהם.

¹ ראה דברי זיכרון בריבלין, לתולדותיו, עמ' 46-47. לראשונה נדפסו הדברים בהצופה, י"ג בתמוז תש"ב.

אליעזר ריבלין בשנות הארבעים לחייו

אליעזר ריבלין, אשתו ובנו, פורים תרע"ד

אמריקאנער" אשר יצאו לאור בניריוק, ופירסם מאמרים גם בעיתונים נוספים. ריבלין נטל חלק בפעולות ציבוריות רבות, כגון ביסוד "הסתדרות הצעיר הארץ ישראלי" (המזרחי הצעיר), ארגון העדה האשכנזית, ארגון ועד העיר ליהודי ירושלים, סידור הרבנות הירושלמית והרבנות הראשית לארץ ישראל ופעולות רבות נוספות.² מנעוריו גילה התעניינות במחקר ההלכתי וההיסטורי. בשנות מלחמת העולם הראשונה עבד כעוזרו של ר' אברהם משה לונץ בעריכת התלמוד הירושלמי וספרים נוספים, כגון "ירושלים", ועבודה זו לצדו של לונץ קירבה אותו לחקר תולדות ארץ ישראל וירושלים. אליעזר ריבלין פירסם מאמרים וספרים רבים. גולת הכותרת במפעלו הספרותי היתה העריכה המחודשת והשלמת ההוצאה לאור של ספרו של הרב אריה לייב פרומקין, "תולדות חכמי ירושלים". המחבר הספיק להוציא לאור בחייו (בשנת תרל"ד) רק את החלק הראשון של החיבור, וריבלין הוציא לאור את שלושת חלקי הספר (תרפ"ח-תר"ץ) עם הוספות רבות, תיקונים וחיידושים, שאסף וליקט ממקורות שלא היו לפני פרומקין, ובתוספת הערות ומפתחות.

בכסלו שנת תרע"ח³ היגלו התורכים מירושלים לדמשק את אליעזר ריבלין, אשתו ובנו.⁴ עוד קודם ליציאתם לגלות נפטר נתן צבי, בנם בכורם. מכה נוספת ניחתה על

2 עיין ברינקר, עמ' 48.

3 בריבלין, עמ' 77, נפלה טעות דפוס ושנת היציאה לגלות נרשמה "תרע"ז" במקום "תרע"ח".

4 על נסיבות ההגליה ועל המפגש בין הגולים לקהילת דמשק בהרחבה, עיין הראל, מחוברת

ריבלין כחודש ימים לאחר הגעתם לדמשק, עם פטירת אשתו חווה מדלקת ריאות, בייט בטבת, שהותירה אותו אלמן עם בנימין, בנו בן השלוש. מצוקתם וסבלם של הגולים היו קשים בלאו הכי, וקשים במיוחד היו תנאיו של הצעיר הירושלמי שנאלץ להתמודד עם הגירוש, העוני, המחלות והטיפול בבנו הקטן. בצר לו החל מוכר את המטלטלים שהביא עימו מירושלים.⁵ אחר כך החל עוסק במסחר זעיר בממתיק מלאכותי (סאכארין), שבו עסק עוד בהיותו בירושלים. הצלחתו היתה חלקית, ומאוחר יותר ניסה לשלוח את ידו גם במסחר בבנוזין, אך גם כאן לא נחל הצלחה רבה.⁶ משאו ומתנו עם סוחר הארץ הערביים התרחב עד כדי ידידות עם אחדים מהם; ריבלין התארח בבתיהם, למד את מנהגיהם והיטיב את שליטתו בשפה הערבית. בכלל, העיר דמשק ותושביה שבו את ליבו, והוא נודע בקרב חבריו הגולים כ"חובב דמשק וישובה".⁷ מלבד זאת, בעוד הגולים האשכנזים יסדו להם מניין משלהם ב"תלמוד תורה", ריבלין נהג פעמים רבות להתפלל בבתי הכנסת המקומיים, וכך נתוודע למנהגים המקומיים ואף לחבבם. כך לדוגמה, הוא מתאר ביומנו: "היום בשבת שלפני ראש השנה דרש דיין בביהכ"ז פראנזי⁸ ואנכי שמעתי, לא הבנתי דרושו מפני שעדין אינני מורגל כ"כ [כל כך] להבין דרוש בערבית וגם כי הדורש אמר בקול נמוך אבל בכל זאת שהיתי עד סוף הדרוש כי נהניתי לראות הצערעמאניע [כלומר, טקס] של הדורש והקהל השומע".⁹ גם בראש השנה התפלל ריבלין עם המניין המרכזי המקומי, ולא באחד משלושת המניינים של הגולים האשכנזים, והוא מעיד כי "היום כבדוני בחמישי ואנכי נתתי להם נדבתי עשרה-חמשה עשר גרוש. נהניתי מהתפילה שם כי למדתי מנהגיהם מה שלא ראיתי מימי כי גם בירושלים לא התפללתי מימי זולת אצל האשכנזים".¹⁰ אולם בכך לא היה כדי לסייע לו במצוקתו הכלכלית. למזלו, באותה העת שהה בדמשק בן דודו יוסף יואל ריבלין, שהובל לעיר עצור כנפקד (פראר) מן הצבא התורכי, ולאחר מכן יצא וכאי במשפטו והותר לו לעבוד אצל המהנדס הצבאי גדליה וילבושביץ.¹¹ יוסף יואל לא חסך במאמצים לסייע לבן דודו ולבנו הפעוט, וזה העיד עליו כי "היה לנו למציל ולמושיע ולולא הוא כי אז נפלנו ארצה, כי מלבד השתדלותו בעדנו לפני ועד המהגרים פה¹² נתן לי מכספו כבר איזו נפוליונים ובזמן האחרון החל

יפו. אליעזר ריבלין נמנה על קבוצת הנתינים האמריקאים בירושלים, שהפכו להיות "נתיני אויב" עם כניסת ארצות-הברית למלחמה.

- 5 ריבלין, יומן, יום א', י"ט באדר תרע"ח.
- 6 ריבלין, יומן, מוצש"ק אור ליום ח"י באלול תרע"ח.
- 7 ריבלין, יומן, יום א', ט"ו בסיון תרע"ח.
- 8 על בית כנסת זה ראה להלן.
- 9 ריבלין, יומן, מוצש"ק אור ליום כ"ה באלול תרע"ח. ראה שם גם על תחושת הניתוק מן האשכנזים בהקשר של אמירת הסליחות.
- 10 ריבלין, יומן, אור ליום ב', ג' בתשרי תרע"ט.
- 11 על ג' וילבושביץ עיין תדהר, עמ' 939-940.
- 12 על ועד ההגירה בדמשק עיין אפרתי, עמ' 331-336. על פניותיו הנרגשות של יואל יוסף ריבלין לוועד ההגירה למען אליעזר ריבלין ובנו, ראה למשל אצ"מ, J90/230, יוסף יואל ריבלין לוועד ההגירה, דמשק, כ"ב בטבת תרע"ח; וכן J90/287, יוסף יואל ריבלין למאיר דיזנגוף, דמשק, י"ח שבט תרע"ח.

להביא אלינו את הלחם שהוא מקבל בעד עבודתו בצבא שלעת הזאת שהיוקר גדול ונורא היה לנו זה לפקוח נפשינו.¹³

מצבם של הנתינים האמריקאים המגורשים, כגון ריבלין, היה קשה יותר משל המגורשים הארץ ישראלים בעלי הנתינות העות'מאנית, וסכומי הסיוע שקיבלו היו זעומים. בצר לו פנה אליעזר ריבלין לוועד ההגירה, וביקש כי זה ילווה לו כסף לכלכלתו ולכלכלת בנו.¹⁴ במכתבו זה הוא מתאר את תולדות חייו עד לגירוש, ומפרט את כל עבודותיו המחקריות הספרותיות בירושלים. לאנשי הוועד הוא מציע כי תמורת שכר יעסוק בחקר העיר דמשק וצפונותיה:

ראיתי ונוכחתי כי ה' שלחני הנה לדעת את העיר הזאת ואת הארץ אשר בקרבתה, את דמשק בירת סוריה אחותה של ארץ ישראל, של כיבוש יחיד¹⁵ ושעליה אמרו הראשונים "עתידה ירושלים שתתפשט עד דמשק".¹⁶ ועד היום מעטו מאוד חכמינו לדבר אודות דמשק ומלבד אי אלו מאמרים קצרים וקלי הערך לא נודעו לנו בפרטות מהות העיר ומהות העדה היהודית והגיטה¹⁷ המצוינה בעתיקותה, ומנהגיה כעדה עתיקה שיושבת על מקומה זה מאות בשנים. על עלו בה"בידיקר"¹⁸ וראו כמה ענין תמצאו שם על דבר דמשק הערבית ואני אומר שהרבה הרבה ענין יש גם למצוא בחרת אל יהודי¹⁹ שבדמשק ויש פה לשמוע הרבה מפי זקניה ועתיקי כותליה, כתבי היד וכו'. פה חיה עדה מצוינה ומשונה במנהגיה מיתר עדות הרבות המפוררות בארצינו שכדאי להתעניין בכל אלה, לחקור עליהם ולכתבם על ספר עד כמה שאפשר עוד לעשות טרם שיעברו עוד ימים ושנים ושנתה הצורה ועבר הזמן ההוא... אחרים²⁰ העירוני על הנחיצות לאסוף רשימה מפורטת מכתבי היד והספרים העתיקים שנמצאים פה למען נדע את רכושנו הספרותי וההסטורי. מלבד כל אלה מצאתי לנחוץ לערוך ולרשום רשימות שונות של מאורעות הזמן הזה שראוי היה באמת שהכלל ידאג לזה, כמו למשל רשימה ברורה ומפורטה מכל הגרים והחילים שנפטרו פה בבתי הסוהר ובעיר וימי פטירותיהם, שמאות משפחות תדרשנה בדמע ידיעות אלו ואין ערוך לחשיבות רשימה זו ועוד כאלה.²¹

- 13 ריבלין, יומן, יום א', כ"ו באדר תרע"ח.
- 14 מאוחר יותר הוא פנה גם לאפרים כהן, בא כוחה של חברת "עזרה" הברלינית, שישב באותה העת בקושטא; וכן לרב יונתן הורביץ, בא כוח חברת פקידי ואמרכלי אמסטרדם, ששהה באותה העת בפרנקפורט. ראה ריבלין, יומן, אור ליום ב', ו' במנחם אב תרע"ח.
- 15 כיבוש דוד המלך.
- 16 ספרי דברים, מהדורת פינקלשטין א, ב.
- 17 הגיטו, השכונה.
- 18 מדריך תיירים מפורסם אשר יצא במהדורות רבות כגון K. Baedeker, *Palestine and Syrian Handbook for Travellers*, Leipzig 1876.
- 19 חארת אל יהוד, השכונה היהודית.
- 20 היה זה דוד לין, ועיין להלן.
- 21 אצ"מ, J90/287, אליעזר ריבלין לוועד ההגירה, דמשק, שבט תרע"ח.

משנענתה בקשתו בשלילה, פנה אליעזר ריבלין לדוד ילין, יושב ראש ועד החינוך הארץ ישראלי בדמשק, ושטח בפניו את מצבו הנואש. ילין הבטיח לו כי יעסיקו ברישום כל הספרים הנמצאים בבתי הכנסיות ובבתי המדרשות והספריות היהודיות הפרטיות שבדמשק; בעבודה זו החל לאחר חג הפסח תרע"ח.²² במהלך חודש סיון הוא כותב ביומנו כי "החלתי לעבוד בערוך הרשימה של הספרים בבית הכנסת של החכם באשי וראיתי כי ישנם שמהספרים יקרי המציאות".²³ בעבור עבודה זו, שכנע דוד ילין את ד"ר ארתור רופין, שפעל למען היישוב והמגורשים ממקום גלותו בקושטא, לשלם לאליעזר ריבלין סך של לירה אחת בחודש. כדי להשיג סכום גבוה יותר ערך ריבלין רשימה מדגמית של כשלושים ספרים עתיקים יקרי ערך, שנשלחה למוסדות מחקר באירופה כדי לעניין מוסדות אלו במלאכת הרישום.²⁴ עבודה זו, כך מעיד ריבלין עצמו, העשירה אותו רוחנית: "הנני מתודע עם ספרים ונעשה ליודע ספר" והרי זו לי מלאכה וחכמה חדשה שלא ידעתי אותה עד היום".²⁵

עד לעזיבתו את דמשק בדרכו חזרה לירושלים, השלים ריבלין, כפי הנראה, את רישומי הספרים רק בשניים מבתי המדרש והספריות הרבות שהיו בקהילה. היו אלו בית מדרשו של החכם באשי, מיסודו של הגביר רפאל הלוי, ובית המדרש בבית שמעיה אנגיל.²⁶ מלאכה זו רק עודדה אותו לחקור ולהתעניין בקהילת דמשק, תולדותיה ואישיה. ריבלין מצא ידיעות רבות בין דפי הספרים, אך לאכזבתו רכש מעט מידע מפי בני הזמן, ואפילו מפי הזקנים והנכבדים שבהם. הוא מספר כי שוחח עם אב בית הדין, חכם עזרא טראב מסלטון: "ואינו יודע בתולדות דמשק הקודמה יותר ממני וגם הרבה פחות ממני".²⁷ זמן קצר לפני עזיבתו את דמשק הלך ריבלין לבית הקברות העתיק, וביקש לרשום את השמות הרשומים על המצבות הישנות: "אבל רק את קברו של ר' אלישע גליקא"²⁸ יכולנו לקרוא על רגל אחת ולקרוא את כל המצבות קשה מאד וצריכים לזה מומחה ויגיעה רבה, והייתי גם על חלקת הרבנים וביה"ק [ובית הקברות] העתיק הסמוך לו וראיתי קברי פרחי²⁹ ועוד קברים שונים אבל לא מצאתי קרוא כמו שחפצתי והדבר צריך להמסר לאיש שיעבוד שם ויחבר ספר 'חלקת מחוקק' על כל קברי דמשק".³⁰

- 22 ריבלין, יומן, יום א', י"א בניסן תרע"ח; יום ב', י"ח בניסן תרע"ח. כן עיין אצ"מ, A.153/146, ילין רופין, דמשק, 8.4.1918.
- 23 ריבלין, יומן, יום ה', י"ב בסיון תרע"ח.
- 24 ריבלין, יומן, יום א', ט"ו בסיון תרע"ח; אור ליום א', מוצש"ק, ג'. באלול תרע"ח. על העתקות של שערי ספרים שנשלחו לדי"ר רופין ראה אצ"מ, A.153/146/1.
- 25 ריבלין, יומן, יום א', ט"ו בסיון תרע"ח.
- 26 יומן, יום ג', ב' בחשון תרע"ט. תיאור ביתו של אנגל ואורחותיו מובא אצל פרנקל, עמ' 119-120. כן עיין ריבלין, בבית, עמ' 5.
- 27 ריבלין, יומן, יום ג', ב' חשוון תרע"ט.
- 28 ממקובלי צפת ומתלמידיו של מרן ר' יוסף קארו, ראה ערכו אצל גאון, עמ' 195.
- 29 על משפחת השרים לבית פרחי קיימת ספרות עניפה. המזקר האחרון על משפחה זו ראה שוחטמן, מקורות.
- 30 ריבלין, יומן, יום ה', לך לך וי"א בחשון תרע"ט. עבודה כזו, באופן חלקי, עשה הרב דוד ציון לניאדו כאשר הקדיש חלק אחד מספרו "לקדושים אשר בארץ" (ירושלים תשי"ב), לרישום המצבות

מששב אליעזר ריבלין עם בנו בנימין לירושלים, בנה בה את חייו מחדש. בשנת תרפ"ו פירסם עם בן דודו יוסף יואל ריבלין את מאמרם רחב היריעה "לקורות היהודים בדמשק במאה הרביעית לאלף הששי".³¹ במאמר זה העלו השניים את ממצאי חקירתם בעת שהותם בדמשק, על תולדות הקהילה המקומית, חכמיה ומנהגיה במאה ה"ז. במבוא למאמר מציינים הכותבים כי מאמר זה הוא אך ורק חלק מפרי עבודתם בתולדות דמשק;³² אולם ריבלין לא הוסיף עוד לפרסם מאומה אודות קהילה זו.³³

רשימותיו הרבות של ריבלין על קהילת דמשק ומנהגיה, שנותרו בידי בנו בנימין, מרוכזות בשתי צורות. חלק הארי מצוי במאות פתקים, פתקאות ורשימות, בתיק קרטון בשם "לקורות היהודים בדמשק". עיקר החומר בתיק זה שימש את אליעזר ריבלין לצורך המאמר הנזכר לעיל, אולם נותרו פתקאות רבות על דמשק ומנהגיה שלא נוצלו. חלק מן הדברים נרשם על פי סדר או עניין מסוים, כגון "בתי הכנסיות בדמשק" או "מנהגים", אולם במקרים רבים הרישום הוא מקרי. החלק המשני של רישומי אליעזר ריבלין אודות הקהילה ומנהגיה מצוי ביומנו האישי. ביומן זה, שנכתב על ידו החל מימי נעוריו בירושלים ועיקרו רישומים עד לשובו מגלות דמשק לירושלים, מצויים אמנם הערות ורישומים לא מעטים על קהילת דמשק ומנהגיה, אולם מכיוון שהכותב קיווה לכתוב באריכות את תולדות דמשק, הרי שריכזו את הדברים בעיקר מחוץ ליומן. עקב כך, במקרים לא מעטים הוא רומז על עניינים שונים אודות הקהילה, קוטע את הדברים ומעיר: "... זה מה שמקוה אני בעזרת ה' לכתוב עם כל תולדות דמשק ולכן איני צריך לכתבם פה".³⁴ אולם, כאמור, לא פירסם אליעזר ריבלין מחקרים נוספים על קהילת דמשק.

החומר המובא בזה לקוח משני המקורות הללו, והוא סודר ומוין על ידי על פי העניין; בסוף כל סימן מצוין המקור בסוגריים מרובעים. במקומות רבים נוספו גם סימני פיסוק. בתחילה הובאו עניינים הקשורים לאתרים, למשפחות ולספריות בדמשק, ואחר כך מנהגי הקהילה. באופן טבעי, רשם ריבלין לעצמו בדרך כלל את המנהגים שנראו בעיניו יוצאי דופן ולעתים אף מוזרים ותמוהים. חלק מן השוני נבע מעצם היותו אשכנזי אשר נתוודע לראשונה, כעדותו, למנהגים ולנוסחים ספרדיים-מזרחיים. על כל פנים, חלקם של המנהגים המצוינים ברשימותיו הושוו על ידי למנהגי הקהילות הסמוכות לדמשק, דוגמת חלב, בירות, בגדאד, צפת וירושלים; וכן לקהילות רחוקות יותר, דוגמת אלו של אלכסנדריה וקהיר, אשר קלטו מהגרים רבים מיוצאי סוריה.

בבית הקברות בדמשק. על מצבן הגרוע של המצבות בבית הקברות היהודי כבר במחצית המאה הי"ט, עיין פרנקל, עמ' 411. כן עיין מה שכתב יחיאל בריל על בית הקברות בדמשק בשנת 1859, הלבונון, גיליון 23, י"ג בכסלו תרכ"ו, עמ' 321. תיאור מפורט של מספרם של בתי הקברות היהודיים בדמשק ומקומם ערב מלחמת העולם הראשונה עיין טראב, דף קיט ע"א-קיט ע"ב, סימן ב.

31 ראה ריבלין.

32 ריבלין, עמ' 77.

33 זעיר פה זעיר שם סייע לאחרים בעצה טובה, במידע ובהערה. ראה למשל הבעת תודתו של ילן, עמ' 126; וכן הבעת תודתו של ריבלין, לתולדות, עמ' 104 הערה 1.

34 ריבלין, יומן, אור ליום ב', כ"א בסיון תרע"ח. ראה גם אור ליום ב', ו' במנחם אב תרע"ח.

קהילות לא מעטות במערב ובמזרח זכו שמנהגיהן רוכזו והועלו על הכתב. לעתים עשו זאת בני המקום עצמם, ולעתים חוקרים אשר מנהגיהן של קהילות אלו משכו את תשומת ליבם. קהילת דמשק לא זכתה לכך, ואין בנמצא ספר שמטרתו ועניינו תיעוד מנהגי העיר. עם זאת, רבים ממנהגיה מוזכרים באופן מזדמן בספרי חכמיה ורבניה, ובספרי חכמים ממקומות אחרים אשר ביקשו לדעת מהו "מנהג דמשק".³⁵ בספרות הנוסעים והמבקרים הענפה מאז המאה הי"ט נזכרים גם כן, זעיר פה וזעיר שם, מנהגיהם של יהודי דמשק, אם משום שהיו שונים ממנהגי הנוסע או משום שהיו דומים להם. משום כך רשימותיו של אליעזר ריבלין הן מקור חשוב, אשר שופך אור על צדדים בלתי ידועים בקהילת דמשק, ומסייע לפרוש בפני המבקש תמונה מלאה יותר של קהילה עתיקה זו ומנהגיה. הדברים מקבלים מישנה חשיבות דווקא עתה, כאשר שרידי קהילה זו זכו בחירותם ועלו לארץ ישראל; בכך נשבר הרצף ההיסטורי ונחתם פרק בתולדות אחת הקהילות היהודיות הקדומות ביותר בעולם.

רשימות אליעזר ריבלין

א. אתרים

1. אצל ב[אב] תומא¹ יש קבר שיך אסמאן או שיך רסלאן.² דר. האנויער³ אומר שיש אומרים שהוא יהודי או יהודי שנשתמד וחכם נסים⁴ אמר לי שכן קבלה בידניו כשעוברים דרך קברו אומרים "אם אתה יהודי שלום עליכם". [תיק]
2. אצל ב[אב] שרק⁵ ספר חכם נסים ועוד, יש קבר גחזי,⁶ ושם נמצא ג"כ בית אחד סגור הכותל כמות היכל של ביהכ"נ וחכם נסים אומר שספר לו גוי אחד שהמקום קדוש ואסור ללכת שם. בניו של גיחזי עדיין פה והם נקראים "אטלע הורים"⁷ וכלם מצורעים. ויש להם הקדשות רבים ורבים עוזבים בצואותיהם בעד המצורעים.⁸ [תיק]
3. יש גם בב[אב] תומא שיך שימאן אומרים שהיה יהודי או יהודי שנשתמד.⁹ המעשה של דזשאמי אחמאר¹⁰ לא נדפסה¹¹ וחכם נסים אמר שדיינארד¹² כשהיה פה הראה לו ספר שבו נדפס מעשה דזשאמי אחמאר ועוד מעשיות דמשק. בתשובות מהרמ"ט¹³ יש תשובה אודות דזשאמי אחמאר שם המשפחה של האיש המומר והמוסר של דזשאמי אחמאר היה חמרא (ועדיין יש פה משפחה בשם זה?) וזוהי הסבו השם דזשאמי אחמר (מפי חכם נסים וכן חכם אליהו). באחדים מבתי הכנסיות פה מצויר דזשאמי וכנראה שכוונו לדזשאמי אחמר. אצל דר נייבויער¹⁴ ראינו תמונות שונות מדזשאמי אחמאר לפני חרבנה וכנראה שהיה בנין עתיק חזק וגדול מאוד.¹⁵ [תיק]

- 1 השער בצפון מזרח העיר.
- 2 על פי הרב חמרא, שיח' רסלאן הוא השם השגור בפי יהודי דמשק.
- 3 ראה עליו בהרחבה להלן. כאן נציין רק כי על פי הנאמר בריבלין, עמ' 107, נראה שגם מיסיונר אנגליקני זה שב לירושלים לאחר תום מלחמת העולם.
- 4 זהו כנראה הרב נסים אינדיבו הנזכר בשמו המלא בריבלין, יומן, יום א', ד' בניסן תרע"ח, שניהן שנים רבות לאחר מכן כרבה של קהילת דמשק ונפטר בשנת 1974.
- 5 השער המזרחי.
- 6 גיחזי, משרת אלישע הנביא, נקשר בתודעה היהודית עם דמשק בשל הידבקותו והידבקות זרעו בצרעת נעמן בעקבות קללת אלישע. ראה מלכים ב', פרק ה.
- 7 לא נודע לי פירוש הדברים וגם חקירותיי בקרב יוצאי דמשק העלו חרס.
- 8 הכוונה היא לבית ההסגר למצורעים שהיה מחוץ לשער המזרחי של העיר; בית זה נזכר אצל שניאור, דף יח ע"א.
- 9 למרות השינוי בשם, זוהי כנראה חזרה על עניין אותו שיח' הנזכר בסעיף 1.
- 10 אלג'אמע אלאחמר – המסגד האדום.
- 11 עניינו של מסגד זה פורסם מאוחר יותר בהרחבה על ידי א' ריבלין עצמו בריבלין, עמ' 105–110. עיקרו הפיכתו של בית הכנסת, המיוחס לר' אלעזר בן ערך, למסגד, בשל סכסוך והלשנה של אחד היהודים שהסתכסך עם הקהילה
- 12 הסופר הנוסע והביבליוגראף אפרים דיינארד (1846–1930). ביקר ארבע פעמים בקהילות המזרח התיכון לשם רכישת ספרים עתיקים וכתבי יד נדירים.
- 13 שו"ת ר' משה מטרני, סימן צט.
- 14 צ"ל האנויער. השווה ריבלין, עמ' 107. ועיין עליו להלן.
- 15 על פי פקודת ג'מאל פשה נעשה שימוש באבני מסגד זה לשם בניית אנדרטאות ובניינים מפוארים רבים שנועדו להנציח את שמו כבנאי.

4. יום א י"ב באב תרע"ח: תמול בבקר ביום השבת אחרי התפלה שוחח עמי האדון דוד ילין בדבר מהלך עבודתי ברשימות הספרים מפה ויבקשני לבא אליו היום ולהראות את תוצאות העבודה במשך החדש הזה, והיום הייתי אצלו ושוחחנו כשעה חדא, העבודה קשה ורבה והנני מעט מתיגע בה אבל כדאית היא לי כי סוף כל סוף עבודה מדעית היא. תמול אחר חצות בקרתי בלויית בן דודי יוסף יואל את ד"ר האנויער גרמני זקן שאמו היתה אנגלית, הוא מלומד [כומר] פסתר מסיונרי ושנים רבות ישב בירושלם ואח"כ ביפו וזה כעשר שנים שהוא יושב פה בתור מורה בבתי הספר של המיסיון, הוא חוקר ארץ ישראל וסוריא, ומשתתף במאמרים ארכיאולאגיים והיסטוריים בעתון "ארמע'צייטונג ילדרים"¹⁶ המופיע פה. שוחחנו עמו זמן רב וספרתי לו כל מה שידעתי חדשות אודות דמשק ותולדתה ויתעניין מאד בזה גם יוסף הגיד לו חדשות וגם הוא הגיד לנו חדשות. בקשנו שנכתוב מאמרים בעד ה"ילדרים" שלפי דבריו ישלם במיטב. אחרי הבקור אצלו שוחחנו עם החכמים הצעירים בביה"כ של החכם באשי אודות "דזשאמי אחמאר" ועוד ענייני דמשק ואת הכל רשמתי כבר לזכרון ברשימות לתולדות דמשק. [יומן]

5. החצר של לאניידו¹⁷ "דיר" ¹⁸לאניידו" היפה ברחוב היהודים נקרא לפנים דיר סתמבולי על שם בעליו נתן סטאמבולי. ממשפחת סטאמבולי אין היום גם אחד בדמשק.¹⁹ [תיק]

6. בשוק היהודים חלק הרחוב שממערב לבית שמעי²⁰ נקרא "אסטליא"²¹ מפני ששם עשו (ועושים גם היום?) את ה"סטליא"²² והוא הקנים מחמר לצנורות של שופכים ומים. וחלק הרחוב שבצפון "כניס מנשה"²³ נקרא "דר אטעל עיינה"²⁴ מפני ששם נמצא בריכה (שראיתיה והיא סתומה היום) שנבע בה לפנים מים ממעי.²⁵ [תיק]

ב. משפחות

1. אמרה לי השכנה כי ישנה פה משפחה גדולה בשם סהל או סקל²⁶ שפירושו בערבית כורך ספרים וכלם סוחרים בנייר וכורכי ספרים משנים קדמוניות ושכננו אבו אברהים

- 16 כתב עת של הצבא הגרמני שיצא בדמשק בשלהי מלחמת העולם הראשונה.
- 17 מן המשפחות המכובדות בדמשק. חיים משה לניידו, מגבירי העיר וחתנו של הרב הראשי יצחק אבואלעפיא, היה עד סמוך למלחמת העולם הראשונה ראש ועד הקהילה. ראה אבואלעפיא, הקדמת המחבר. כן עיין אהע"י, תיק ישוב ישן, 63, חיים משה לניידו לרב רפאל שמעון בן אהרן, דמשק, י"ד בשבט תרע"א.
- 18 צ"ל דאר.
- 19 משפחה שכפי הנראה היגרה לדמשק מאסטנבול בשלהי המאה הי"ח. על חשובי בניה במאה הי"ט, שעסקו בעיקר במסחר ובבנקאות, נמנו אהרן לוי סטמבולי ובנו רפאל, וכן נתן הלוי סטמבולי ובנו יעקב. ראה חיימסון, עמ' 355.
- 20 שמעיה אנגיל.
- 21 מהשורש קסטל.
- 22 קסאטל.
- 23 בית הכנסת מנשה.
- 24 אולי הכוונה לדאר קאטעה אלעמן – המעיין החסום, הקטוע.
- 25 מקום זה לא נודע היום ליהודי דמשק.
- 26 על משפחה זו ותולדותיה, עיין קמון להלן.

הוא ממשפחה זו. ואמנם יש להם חנויות בביזוריא²⁷ וסימטא יש שם שנקראת סקליין או סאלין.²⁸ [תיק]

2. משפחת תותח כלם עשירים היום פה יתר מעשרה אבות ובנים. מוצא המשפחה הזאת הוא מאלג'יר ושם משפחתם הוא חזן ואולם קוראים להם תותח על שם העיר תותח שבאלג'יר שמשם באו לפה לפני מאה שנה בערך. גם בבירות וגם בחלב ובמצרים ובפריז נמצאים בני תותח.²⁹ [תיק]

ג. ספרים וספריות

1. יום א ט"ו בסיון תרע"ח: כיום הוא [ילין] עסוק בסידור שירי ר' ישראל נג'ארה מדמשק וכבר השיג את ספרו "זמירות ישראל" אבל לא את ספרו "שארית ישראל" ואותו הבטחתי להוציא לו מחכם אחד נסים שהגיד לי שיש לו ספר זה בכתב יד.³⁰ לרגלי הזדוונותו עלי של מר ילין עסקתי השבוע בעבודת הרשימה אצל בית הכנסת של החכם באשי שעות אחדות בכל יום וכבר אספתי רשימה מאיזו מאות ספרים. [יומן]

2. אור ליום ב כ"א סיון תרע"ח: תמול ביום השבת אחרי הסעודה בקרתי את החכם נסים בביתו לצורך עיון בחושן משפט מדפוס חדש שלא השגתי בין הספרים הרבים בביהכ"נ החכם באשי, בליתי אצלו שעות אחדות ושמחתי לראות את החכם הצעיר הזה שסבוך במסחרים שחכם גדול בתלמוד הוא והרבה הרבה יודע מהספרות הרבנית שאחר התלמוד בתשובות הלכה ואגדה, הוא היה תלמיד מובהק ומשמש לפני הרב ר' יצחק אבואלעפיא ראש הרבנים בדמשק שמת לפני שנים אחדות.³¹ הוא סיפר לי נפלאות מגדלותו של רבו רב זה מה שמקוה אני בעזרת ה' לכתוב עם כל תולדות דמשק ולכן איני צריך לכתבם פה. אצל חכם נסים זה יש אוצר ספרים של אלף ספרים בערך והוא מחבב לומדי תורה ומשאיל ספריו ברצון. [יומן]

3. יום ה' כ"ג אב תרע"ח: תמול החילותי כבר לעשות הרשימה בבית מדרש שמעי' [ה] אנג'יל שם הספרים מסודרים היטב והעבודה תלך בנקל אבל יש שם חדר עם ילדים רבים שמפריעה את העבודה.³² [יומן]

אמרו לי עדים נאמנים (חכם נסים ובנו של השוחט אליהו) שראו בין הספרים שבביכ"נ רפאל לוי ה"כסף נבחר" של יאשיהו פינטו³³ שנדפס בדמשק בשנת שסה³⁴ וששם הוא

27 שוק התבלינים, דברי מכולת.

28 ראה קמון, עמ' 12.

29 אישים ממשפחת טוטח עמדו בראש הנהגת הקהילה במהלך מלחמת העולם הראשונה ולאחריה, עיין ריבלין, יוסף, עמ' 11. על הגירת יהודים מאלג'יריה לדמשק והשתקעותם בה עיין הראל, עמ' 21-22. ואכן ספר זה הושג. פירות מחקרו זה של דוד ילין פורסמו על ידו, ילין, עשרים.

30 על הרב יצחק אבואלעפיא ראה: פרומקין, עמ' 302; גאון, עמ' 11-12; וייס, עמ' 229-235. מקורות אלו לוקים במידה מסוימת של אי דיוק, לעתים אף בפרטים חשובים. עיין הראל, פני.

31 בבית זה מוקם בעת המלחמה אחד מתלמודי התורה של הקהילה.

32 מכונה הרייץ; מגדולי רבני דמשק במאה הט"ז. ראה: הרב אברהם ששון, פינטו, הקדמה; ריבלין, לתולדות, עמ' 107.

34 זהו למעשה הספר היחיד שנדפס בדפוס העברי שהיה קיים בדמשק במאה הט"ז.

מקלל את המדפיסים שלא הדפיסו יפה.³⁵ אבל אנכי (הכותב) לא מצאתי ספר זה ברשימה שערכתי מכל הספרים של ביכ"נ זה.³⁶ [תיק]

ד. ציון אירועים היסטוריים

1. אור ליום ב' ו' מנחם אב תרע"ח: "עד יום השבת כ' תמוז לא ידעתי ממעשה הטאשע³⁷ והנס שהיה ליהודי דמשק בשנת תר"ך [1860] שהתנפלו הדרוזים על הנוצרים פה וליהודים לא עשו רעה. ומפני שמענין זה וכדומה ארשום ברשימותי לתולדות העיר דמשק אקצר פה מזה. [יומן]

פורים הנס או הטוושע של כ' תמוז: ביום כ' תמוז תר"ך באו הדרוזים (הפלישתים לפי סגנון הדמשקאים)³⁸ ויתנפלו בהרג רב וביזה על הנוצרים (הערלים לפי סגנון הנ"ל) וביהודים לא נגעו ברעה. הנס היה גדול ומספרים כי ציוו על היהודים לתלות ציצית על פתחי בתייהם למען ידעו שאלה בתי יהודים (ובשיר שנתחבר לשם זה כתוב כי בדקו במילות עיין הלאה) ומספרים הזקנים שכששתו השודדים מים מבתי היהודים אמרו מתוקים אלו המים כלימונאדא וסוקר [סוכר] ואנכי שמעתי זה מזקן של הזמן הזה. שמחת היהודים היתה גדולה כי מלבד שלכל איש ישראל לא החריץ כלב לשוננו הנה ראו בזה היהודים נקמה בנוצרים שעשו פה את העלילות הדם בשנת ת"ר.³⁹ דברתי פה עם הזקן נסים דוויך ויאמר לי שגולד יומים לפני הטוושע בשנת תר"ך וע"ש [ועל שם] הנס קראו לו הוריו בשם "נסים". אחד מפה חבר שיר ליום הזה שנדפס בספר "משמרת החדש" (דפוס ספת, תרכ"ו)⁴⁰ שנוהגים לומר בער"ח [בערב ראש חודש] בגובר ושירו מיוסד לחדש תמוז עיין שם.⁴¹ [תיק]

35 הרקע לכעסו של הרי"ף על המדפיסים נובע מכך שלמעשה הם לא היו בעלי מלאכה מומחים ואף שהביאו מומחה מסלוניקי וכלי דפוס ואותיות מצפת על חשבון המחבר, שבק הדפוס ממלאכתו באמצע ההדפסה והמלאכה לא הושלמה אלא מאוחר יותר בדפוס ונצית. עיין בהרחבה ריבלין, לתולדות.

36 לצורך כתיבת מאמרו הנוכח בהערה הקודמת, השתמש י"י ריבלין בעותק נדיר אחר של הספר שמצא בספריית בית המדרש של שמעיה אנגיל.

37 טושה – מהומות, רעש.

38 בקרב הקהילות היהודיות במזרח מקובל היה להצמיד לקבוצות חברתיות ולמקומות שונים כינויים מיוחדים שברובם קישרו בין העבר להווה. כך למשל כונו הדרוזים – פלישתים, הארמנים – עמלקים, המוסלמים – ישמעאלים, והנוצרים – ערלים. באשר למקומות, הרי שחלב כונתה ארם צובה, בנאדא – בבל, אורפה – אור כשדים, מוצול – אשור, ארבייל – ניווה, תורכיה – תוגרמה, קונסטנטינופול – עוץ. טריפולי שבלבנון – סינים, אלכסנדריה – נא אמון, קהיר – מצרים, ועוד.

39 היא עלילת דמשק ועיין להלן סעיף 2. באשר למאורעות שנת 1860, עיין הראל, עמ' 259-270, וכן פאוואז.

40 צ"ל צפת תרכ"ג.

41 השיר, המופיע במשמרת, דף מה ע"ב-מו ע"א, ופזמונו החוזר הוא "ה' עזי ומעזי מעוז לבני ישראל", מצוי רק במהדורה זו. הוא נדפס עוד בשני ספרים: יגל, סימן קז, נו ע"ב; שפתי, עמ' צג. בניהו, עמ' קד-קה, מזהה את מחברו, הרב שלום מהאדיב, כאחד ממשוררי ארם צובה. ואולם, מסמכים חדשים שנתגלו בארכיון אליאנס בפריס מאפשרים לקבוע בוודאות כי רב זה היה בן דמשק, אשר בסופו של דבר נרצח על ידי נוצרי בעת שהיה לומד עם שאר רבני דמשק ליד קברו של ר' חיים ויטל. עיין מכתבם של בניו לכי"ח, אשר נתקבל ב"ב ביוני 1887 ומצוי בארכי"ח, Syrie, I.B. 5 Damas.

2. ביום הששי ח' אלול היה חג "נס טומא" כך קוראים הם לנס של עלילת הדם שהיה בשנת ת"ר⁴² – במנחה שלפניו לא אמרו תחנון⁴³ ובמוצש"ק הקודם רנו "יתגדל" ו"ומלכותו"⁴⁴ [תיק]

ה. ג'ובר

1. אור ליום ב' ו' מנחם אב תרע"ח: לפני שבועיים, לאמר בראשית החדש לפי ספירת הנוצרים גמרתי את ערוך רשימת הספרים בביהמ"ד [בבית המדרש] של החכם באשי או יותר נכון של הספרייה של רפאל לוי נ"ע [נוחו עדן], שהם מערך אלפים ספרים. אחר זה הלכתי אל האדון דוד ילין ודברנו על דבר סדור הרשימה בפנקסאות עפ"י ספרי "שפתי ישנים" שמפני הטרדות של מחלתי והבלבול שהיה באמצע אודות נסיעתינו מפה⁴⁵ לא גמרתי העבודה הזאת עד היום ועדיין לא התחלתי לעבוד בערוך רשימות של ספרים בביהמ"ד האחרים. ביום השבת מו"מ [מטות־מסעי] הלכתי בלוי"ת שמואל זאב גראטש⁴⁶ אל דובר או גובר⁴⁷ שרחוק מהעיר כשעה וחצי, החום היה גדול ואנכי הייתי כבר מעט חולה ובכל זאת הלכתי כי כבר פחדנו שהננו נשלחים מפה ואמרתי לנפשי מה יאמרו הבריות על אליעזר שהיה שבעה חודשים בדמשק ולא ראה את גובר. ראיתי את גובר והייתי במערת אליהו וישנתי שם בגן ושתייתי שם מים רבים ושבתי תיכף אח"ז [אחרי זה] הביתה עיף ונחליתי לימים שלשה, ואת כל תולדות גובר הלא הם אני כותב עם תולדות דמשק ברשימותי המיוחדים ולכן אין לי להזכירם פה. את התנ"ך העתיק שמה לא ראיתי וכל בקרותי על גובר ארשום ברשימות דמשק. [יומן]

ג'ובר – הייתי ביום השבת מו"מ בג'ובר המקום יפה מאוד באמצע הכפר שעומד בין גנים ופרדסים. על כברת הארץ שבדרום לחצר היהודים שעומד מאחורי הגן השייך ליהודים ושבעשה שהייתי שם היה שם דישת גרין⁴⁸ היה לפי המסורה בית קברים יהודי וכנראה הוא היה בית הקברים העתיק אבל אין כל סמן והגויים החזיקו בו. ג'ובר היהודים הוא חצר כמעט מרובע ובמזרחו, צפונו ודרומו גן. ביהכ"נ [בית הכנסת] בקרן דרומית מערבית גדול שנתחדש בשנת ששון? המקום שמשח עליו אלישע את חזאל למלך נמצא סמוך לפתח הבית באמצע ושם בנוי אבן שיש גדול ויפה ועליו חרות שפה משח אלישע את חזאל בשנת... בעברית וצרפתית.⁴⁹ המערה של אליהו בפנת ביהכ"נ דרומית מערבית מערה קטנה מרובעת כמדומה תמיד מדליקים שם שמן ותמיד כמעט נמצאים שם אנשים

42 עלילת דמשק המפורסמת. ראה לאחרונה פרנקל, עלילת. כן ראה הראל, רטי; והראל, קונסול.

43 עניין זה נשמר בדמשק עד היום, עיין חמרא, עמ' תכ.

44 כפי הנראה הכוונה לתפילת "על הכל יתגדל" המופיעה בסיפורים שונים בסדר הוצאת ספר תורה.

45 באותו תאריך הוא מספר כי עשרה ימים קודם לכן הגיעה הוראה מקושטא לגרש את הנתינים

האמריקאים לעיר ברוסה. במשך זמן לא קצר חיו הנתינים הללו באי ודאות לגבי נסיעתם אך

בסופו של דבר נשארו בדמשק.

46 מקבוצת המגורשים האמריקאים.

47 ג'ובר.

48 המקום ידוע בערבית בשם אַלְבִּיאֶדְר.

49 בימינו מצויה גם כתובת בערבית. תיאור נוסף ראה אצל פרנקל, עמ' 113-114.

או נשים חולים ששוהים שם שעות או לנים שם לרפואה. בשעה שירדתי שם הסרותי מנעלי כמנהג וכציווי היהודים שם. ברדתי מצאתי ארבע אמות של המערה מלאים נשים ועלמות וריח השמן נודף עד להתנ"ך. התנ"ך העתיק שלא ראיתיו נמצא בארגו מיוחד עשוי לזה בכותל מערבית אצל ארון הקודש. בכל שבת כנראה מתפללים שם וגם כנראה בערב ר"ח.⁵⁰ בקיץ יוצאים יהודי דמשק לגיזבר לנזה קיץ ודרים בחדרים שבחצר היהודים שמוקדשים לביהכ"נ. הכנסת ביהכ"נ מנדרים ונדבות, כשאחד חולה נודר נרל[?] כגבהו שמחירה כמגידי וחצי אותה מדליקים לשעה חדא בהמערה ואח"כ [ואחרי כן] מוכרים אותה שנית ושלישית וזוה הכנסת ביהכ"נ.⁵¹ המקום מקום קבוץ לאנשים גסים ושפלים. בהיות שם היה ביהכ"נ מלא ממשפחות משפחות ישנים במלא ביהכ"נ ואצל ארון הקודש ובחוץ בחורים ובתולות שובבים⁵² ומחללים שבת ועוד. גם בחצרי הערבים שבכפר שוכרים יהודים בתים לנווה קיץ. [תיק]

ו. מצב רוחני

1. יום ב' י"ח ניסן חוהמ"פ [חול המועד פסח]: אבל בכלל עול קדושת השבת והיום טוב חלול פה מאד. המון היהודים שבדמשק קונה בכל יום שבת חלב ועוד מגהצים מנעלים ועוד. ביום טוב שני של ראשון של פסח מכרו בשר באטלים וטבחים יהודים שקלו במשקל וגם כתבו את החובות ורק גוי עמד וקבל כסף התשלומין.⁵³ כן הדבר בורות רבה נמצא בדמשק.⁵⁴ [וימן]

- 50 אברהם שלום חי חמוי מעיד כי תלמידי החכמים בדמשק נהגו ללכת וללמוד בגיזבר בעיקר בראש חודש אלול: "ויושבים שמה החכמים לומדים תורה קרוב לכמה מגנינים הזוה"ק [הזוהר הקדוש] כלו והמשניות והתנ"ך ומתפללים שם" – חמוי, דף ב ע"ב. תיאור חי מלימוד זה בערב ראש חודש אלול בשנת 1859 ראה קעטטילמאן, עמ' טו. חברת המיסיונרים מטעם המיסיון הסקוטי שביקרה בעיר בשנת 1840, העידה כי יהודי דמשק נהגו לפקוד את גיזבר דווקא ביום האחרון של כל חודש בשל היותו יום של תפילה ותחנונים, ונראה שנתחלף להם ראש החודש ביום האחרון של החודש שלפניו – ראה היהודים, עמ' 461. תיאור ספרותי של ביקור בגיזבר, עם תיאור ריאלי של המקום על פינותיו השונות והפולחן הקשור בו, עיין: ויגרט, עמ' 73-88; קמון, עמ' 30.
- 51 האמונה בכוח הריפוי של מערת אליהו במקום היתה גדולה ביותר. לדברי ברסלבי, עמ' 54-55, נוצרו בשל כך אמונות ומנהגי הבל דוגמת תליית לבני החולה יום תמים בתוך באר שבחצר לשם הסרת מחלתו, או משיחת פיח מתקרת המערה על עיני החולה כסגולה לרפואתו.
- 52 ראה גם קמון, עמ' 28. היציאה למרחב אל מחוץ למסגרות הנוקשות היום יומיות היתה לה השפעה לא רק על נערי דמשק ונערותיה. נוסע נוצרי שעבר בסוריה במחצית המאה הי"ט, נותן תיאור נפלא של קיום חג הסוכות על ידי עשירי חלב מחוץ לעיר, ואף הוא מצביע על שובבותם של הצעירים בימי החג – עיין ניל, עמ' 96-98.
- 53 על הטעמים למנהג זה, שהיה קיים גם בחלב, עיין עדס, סימן ג, עמ' צא.
- 54 מאידך גיסא, הרב עזרא טראב מעיד על הקפדה בצדדי האחרים של החג: "ראיתי לעמוד מענין עירנו הזאת נעמי דמר לנו שמוזו זמן קרוב לע' שנה שאין אוכלים בכל ימי הפסח כ"א [כי אם] חטים השמורים משעת קצירה דוקא" טראב, שערי, אורח חיים סימן כא, דף כא ע"א. ועיין גם קמון, עמ' 26-24.

ז. בתי כנסת

1. יום א' י"ט באדר תרע"ח: אתמול ביום השבת התפללתי שחרית בבית הכנסת "מנין". בית הכנסת הזה גדול והוא בנוי כתבנית בית הכנסת "מנשה" או יותר נכון זה האחרון בנוי כתבניתו כי ביהכ"נ "מנין" הוא עתיק וביהכ"נ מנשה חדש.⁵⁵ התפלה היתה יפה מאוד, למדתי שם לרנן כמותם את "פאר וכבוד" של "אדון"⁵⁶ בלחן ערבי ידוע בירושלים.⁵⁷ מנחה התפללתי תמול בבית הכנסת הסמוך לבית שמעי[ה] וכנראה שהוא הי[ה] בית הכנסת של הגביר שמעי[ה] אנגיל בעל "בית שמעיה". שם ישנם ספרים רבים חדשים וישנים כמו בביהכ"נ של החכם באשי ופה הם יותר טוב מסודרים וכנראה שמעטים מאוד הלומדים פה והמעיינים בספרים. [יומן]

2. שבת פ' נח תרע"ט התפללתי ערבית ושחרית בבתי הכנסות כליף⁵⁸ וסקאלאיין⁵⁹ שניהם הם סמוכים זה לזה בפנימיות הסימטא שלתלמוד תורה, ונמצאים במזרחה של חצר הדושאמי אחר. ביהכ"נ סקאלאיין גדול והיא בצורת בתי הכנסות הגדולים פראנגי⁶⁰ ומנשה אבל קטן מהם מעט.⁶¹ ביהכ"נ כליף קטן ממנה וישנה ועניה מאוד וצורת עתיקות שורר עליה. לפני חמש שנים נפל תקרת ביהכ"נ כליף בחלק הבית המזרחי ויבנו הכותל באמצע לפי שעה ומדתה הוקטן. בה היה היכל או ארון קודש יפה שבנו בה בני "בית בושי".⁶² בני בית בושי מתפללים בכליף. לפי מסורה התפלל מהרח"ו [מורנו הרב ר' חיים ויטל] בסקאלאיין ולמד תורה בבית מדרש אשר בשאור.⁶³ בשני בתי הכנסות

55 הדברים אינם תואמים את מה שכותב אלמאליח, עמ' 40, כי בית הכנסת "מנין", שנקרא על שם מיסדו מראד מנין, נוסד רק במחצית השנייה של המאה הי"ט. נראה כי הצדק עם אלמאליח. ועיין להלן על הדמיון בין בית כנסת מנשה לבית הכנסת אפראנגי.

56 "אל אדון על כל המעשים", מתוך תפילת שחרית לשבת.

57 אליעזר ריבלין היה חזן בירושלים ומכאן התעניינותו בתחום זה. על המנהג לעשות שימוש במנגינות ערביות בתפילה ואפילו של שירי עגבים, עיין יוסף, יחווה, ו, אורח חיים סימן ז, עמ' יח-כא.

58 כנסת זה, שנבנה כנראה במאה ה"ט, נקרא על שם משפחת כוליף, שהיתה העשירה והחשובה שבקהילת המוסתערבים בדמשק באותה תקופה – עיין ריבלין, עמ' 90 הערה 2.

59 בית הכנסת של יוצאי סיציליה שנוסד אף הוא כפי הנראה במאה ה"ט. על הקהילה הסיציליאנית וייחודה בדמשק במאה ה"ט, עיין בהרחבה ריבלין, עמ' 87-88.

60 צ"ל אפראנגי, והוא מכונה גם בית הכנסת של קהל קדוש הלועזים הספרדים, ראה אבואלעפיא, ו, דף יא ע"א ודף מב ע"א. א' ויי ריבלין טוענים (עמ' 90 הערה 2) כי בית כנסת זה נקרא על שם משפחת אלפרנגי, ולא כביטוי להיותו בית הכנסת של יוצאי אירופה, אולם במסורת הדמשקאית מקובל לקשור בין בית כנסת זה למהגרים שהגיעו לדמשק בעקבות גירוש ספרד.

61 על פי דברי הרב חמרה קיימת מסורת בדמשק כי אדם אחד הוא שבנה את שני בתי הכנסות וקראם על שם בני יוסף, אפרים ומנשה: אפרים הוא אפראנגי ומנשה על שם אחיו. מסורת זו, שמבחינה היסטורית אין לה כל סימוכין, יסודה בסגנון הבנייה הדומה של שני בתי הכנסת.

62 בני בושי הגיעו לדמשק מאלג'יר והיו בני חסותה של הקונסוליה הצרפתית. ראה רשימת בני החסות של הקונסוליה מ'1 ביולי 1847 המצויה במשהח"צ, C.C.C., Damas, Vol. 2, p. 145. אישים לבית בושי חתומים על מכתב התודה של קהילת דמשק לאלברט כהן, על שטרח להציל מעלילת ההשתתפות בטבח בנוצרים בשנת 1860, אשר פורסם בג'ואיש, 23.11.1860, עמ' 26. אברהם חיים בושי מוזכר ברשימת המצטרפים החדשים לחברת "כל ישראל חברים" בפריס, עיין בולטין, סמסטר 1-2, 1894, עמ' 156.

63 צ"ל שאנור.

האלו ישנם תגים⁶⁴ עתיקים. השם סקאלאיין הוא ע"ש [על שם] בני העדה סקאלאיין שנמצאו בימי המרן ור' יוסף נ' צייאח כמובא בתשובות.⁶⁵ ואמרו לי כי כל הרחוב נקרא רחוב סקאלאיין וההמון מבליע הקוף וקורא לביהכ"נ וגם להשוק סאלאיין. ואמר לי יוסף מוצרי סקאלא⁶⁶ הוא בערבית עושה נייר כי את הנייר להחליקו מחליקים בעצים כדורים וצוררים לענין במלאכה זו והשם סקאלאיין פירושו עושי הנייר ומחליקו. ועד היום נמצאו פה משפחה סקאלא והם מוכרי נייר משנים רבות ולהם שתי חנויות בשוק הביזוריא⁶⁷ ושם הסימטא שבין שתי חנויותיהם נקרא עד היום שוק סקאלאיין. [תיק]

3. ביום השבת [פרשת] דברים בקרתי ביהכ"נ מהרח"ו אתר המנחה ואמצא שמה כמנין אנשים לומדים ששה פרקים מספר יצירה. כל אחד מקריא פרק ואחר זה אומרים "פתיחת אליהו" ורנים בצבור את פזמון בר יוחאי הידוע⁶⁸ ואמר לי חכם אליהו כי כן המנהג בביהכ"נ הזה כל שבת ושבת. [תיק]

4. רשימת בתי הכנסות שביקרתי: מנין, פראנוזי, מנשה, ר' חיים וויטאל, רואי,⁶⁹ תלמוד תורה, בית רפאל לוי, בית שמעיה, מנין, ובית כנסת קטן בדיר איל מועלם (משפחת פרחי).⁷⁰ מלבד אלו נמצאים שלשה שלא בקרתי עדיין ואיזה מנינים בבתים שונים.⁷¹ [תיק]

5. בליל שבת לך לך תרע"ט הלכתי לראות את ביהכ"נ חאש איל באשה⁷² שנמצא בחלקת רחוב היהודים שנקרא ג"כ חאש אל באשא והוא סמוך להמקוה ולהתלמוד תורה. ביהכ"נ יפה ארוך מדרום לצפון וקצר ממזרח למערב. התפללנו על החצר והמנין היה קטן מדלת העם וכנראה כל יושבי החאש אל באשא עניים הם. החזן שם הוא ר' יעקב מסלתון⁷³ ממשפחת מסלתון. לפני חדשים מת פה אביו ר' משה מסלתון שהיה יותר ממאה שנים והיה עד לימי האחרונים החזן והקורא בביהכ"נ. ביום הראשון י"ד חשון הלכתי לראות את התגין או הכתרים שישנם בביהכ"נ הזה. אשת השמש הראתם לי. הם

64 תאג' – כתר. על הכתרים, ספרי התורה העתיקים בבתי הכנסת הללו, עיין ילין, עמ' 122-125.

65 הפניה למקורות רבים בעניין זה עיין ריבלין, עמ' 87-88.

66 צקל. שורש פועל זה שורש השם סיציליה דומה, ובכך כפי הנראה נעוץ השינוי שנעשה לשם המקורי.

67 ראה הערה 26 לעיל.

68 פזמון זה פותח במילים "בר יוחאי נמשחת אשריך", ויש הנוהגים לאומרו מידי ערב שבת, ראה תפלת, עמ' 245-246.

69 צ"ל ראקי ומבטאים ראי. גם בית כנסת זה הוא על שם משפחה. תמונת פנים בית כנסת זה מפסח תשנ"ה, ראה ראיון, עמ' 138.

70 תיאור מפורט של בית פרחי בתקופה הסמוכה למלחמת העולם הראשונה ראה ריבלין, יוסף, עמ' 11.

71 כפי שהוא כותב, אין זו רשימה מליאה של בתי הכנסת בעיר, אלא רק אלו שהוא ביקר בהם. אברהם אלמאליח תיעד את בתי הכנסת בשנת תרע"א, וברשימותיו מופיעים אחד-עשר בתי כנסת ועוד שבעה-עשר בתי תפלה קטנים הנקראים מדרשים. עיין אלמאליח, עמ' 40-41. רשימות בתי הכנסת בדמשק הובאו גם על ידי פרנקל כשביקר בהם בשנת 1855, והוא מציין שמונה בלבד, כולל זה של ג'ובר.

72 חוש אלפאשה – חצר הפאשה.

73 נפטר בחג השבועות תרצ"ב; עיין לניאדו, ג, עמ' מז.

מונחים בארגזים שמצדדי ההיכל הוא ארון הקודש. מכוסים בפרוכות קטנים מיוחדים לזה. אלו המה התגים הראשונים שראיתי בדמשק אבל יש מאלה בערך עשרים וכמעט כל בית כנסת יש לו תג או שנים. התג האחד הקטן גם כן גדול מאד כש"סיגמרא ועב מאוד. כולל כל התנ"ך עם נקודות וטעמים ומסורות מסביב רבים מאוד, וציורים רבים דבוקים בעמודים שלמים שבתוכם כתובים מסורות ועוד באותיות קטנים מאד אצל ראש כל פרשה יש ציור מצבעים. על הגב דבוק חתיכת כסף וחרות עליה קדש ל"אלהי ישראל לכנסת אליעזר (?) נאביל(?) תאג יהודה בן נתנאל ברוך שומר אמר". ובאמצע דבוק חתיכת קלף וכתוב עליה "אני הצעיר יוסף הלוי זלטא⁷⁴ שזכיתי ועשיתי לכתר כריכה שנת התרי"ח. ובסוף "קנה ר' אברהם הכהן בר כבוד ר' סעדיה הכהן זלה"ה הארבעה ועשרים מן צדקה בר כבוד ר' אברהם... ואח"כ [ואחרי כן] שתי שורות שאי אפשר לקוראם כלל. התג השני גדול בערך אמה ועב מאוד ובקושי יכולתי להגביהו ולא נגמר וחסר בסוף בלי הטעמים ועם מסורות ובלו ציורים שונים. לפי דעתי הוא יותר מאוחר מהקטן. בראשיתו כתוב "לעולם יכתוב אדם שמו על ספרו לכן כתבתי שמי על ספרי הצעיר יצחק חפץ [בן] משה חפץ יצ"ו [ישמררו צורו ויחייהו]". התורה כתובה פסוק תורה ופסוק תרגום. בראש קהלת הכתב בצד הגליון פירוש הרלב"ג. השמש אמר לי כי על הקטן כתוב שנכתב לפני שש מאות שנים והגדול קודם לו. וספרו לי שפעם אחת לקחו ונשאו תג אחד מאלו אל ביהכ"נ בג'ובר ויהי ממחרת וימצאוהו על מקומו בבית הכנסת חוש איל באשא. ופעם אחר חפצו גנבים לגנוב אלו התגים וימצאוהו עומדים אצלם וידם שהושיטו ללקחם יבשו. ואמר לי ר' יעקב מסלתון שקוראים לבית הכנסת הזה "בית הכנסת נביאים" ולא ידע טעם השם ואולי הוא מפני התגים שבתוכו.⁷⁵

[תיק]

6. בכל בתי הכנסיות שראיתי פה אין עזרת נשים ומקום לנשים המתפללות ורק בביהכ"נ מנשה ראיתי נשים אחדות ביום השבת יושבות על סף בית הכנסת ובדלת ושומעים התפלה. גם את המגילה לא הלכו הנשים לשמוע. אחר כך ראיתי ביהכ"נ היותר גדול שבפה והוא ביהכ"נ פראנוי שיש לו עזרת נשים למעלה בצפונת מערבית של ביהכ"נ.⁷⁶

[תיק]

74 בביתו של יוסף זאלטה הלוי התאכסן השד"ר שניאור זלמן בעת היותו בדמשק בתחילת שנות השבעים של המאה ה"ט – באותה תקופה הוא כבר מתואר כזקן וישיש; עיין שניאור, דף יט ע"א.
75 השווה תיאור הכתרים בבית כנסת זה לתיאורו של ילין, על, עמ' 24-25. כינוי נפוץ יותר של בית הכנסת הזה היה "בית כנסת ענבים", או בערבית "ענביה". קיימת השערה כי השם המקורי היה "בית כנסת לעניים" אך נתחלף להם לבני דמשק הכתיב ובעקבותיו גם המשמעות – עיין ילין, על, עמ' 24.

76 נראה שבמחצית המאה ה"ט נהגו עדיין נשים רבות בדמשק לבקר בבתי הכנסת בשבתות. כך הוא תיאורו של פרנקל, עמ' 114-115: "בעת הוציאם את התורה מהארון והרימם אותו פרושה לעיני העדה, התנשאו אולם אשר אין לו גג, כשתי מאות נשים הלזות במעטפות בד, המכסות גם את ראשן, ממקומן והנה התפרצו עד שער בית התפלה הפתוח, ותפרושנה את זרועותיהן אל מול התורה בהגיג לבב. ספר תפילות לא נמצא ביד אחת מהנה, מבלי דעתן קרוא ספר; וכל מגת חלקן בעבודת האלהים היא תנועת כפיהן וקומן ממושכן". על האשה היהודית בדמשק עיין שמי, עמ' 11-8.

7. מוצש"ק אור ליום כ"ה אלול תרע"ח: השבוע קבלתי מעט עבודה לרשום פסוקי אשורית שצריכים לחקוק על לוחות "ארון קודש" שמעמידים בני חברת "שבת אחים" בבית כנסת שלהם. חברה זו שבת אחים נוסדה לפני שנים עשר ויותר ולה היום שמונה ושבעים חברים, מטרתה אחדות בין חבריה וגם לעשות לטובת הכלל פה.⁷⁷ [יומן]

ח. מנהגים

1. מעט ממנהג התפילות שבדמשק. רוב ה"קדישים" אומרים האבלים עם החזן לאמר גם הקדיש שלפני "ברכו" בקר וערב ושלפני תפילת "עמידה" ["שמונה עשרה"]. רק קדיש תתקבל אומר החזן לבדו.⁷⁸ בקדיש שלפני עמידה כשמגיעים ליהא שמיה רבא פונה כל אחד לצדדיו ולאחריו ופורש כפיו כמו נוטל רשות או כמכבד לזה שעומד אחריו שיעלה לעמוד ב"מזרחו" של בית הכנסת.⁷⁹ [תיק]

2. בבתי הכנסיות הגדולים מתפללים מניינים מניינים וגם כשכית המדרש פנוי אינם מדקדקים לעמוד ולהתפלל ב"מזרחו" של ביהמ"ד [בית המדרש] אצל ארון הקודש ואדרבא עומדים בוויית אצל הפתח או לפני הבימה ומתפללים.⁸⁰ ביחוד כן הדבר בימי החול. ובימי הקיץ מתפללין בחצר גם אם ביהכ"נ פנוי.⁸¹ את הארון קודש אין מדקדקים להעמיד בצד דרום לאמר נגד ירושלים שלשם מתפללים ורק ראיתי בבתי כנסיות אחדים כמו בית הכנסת חכם באשי ועוד שהארון בנוי בצד מערב.⁸² מנחה ומעריב מתפללין זה אחר

77 כך מתוארת חברה זו על ידי דוד ילין ב"דו"ח על דבר נסיעתי לדמשק" מאלול תרע"ט, המצוי באצ"מ, S2/657: "חברה זו המיסדת ומנהלת עניני חברת 'עוזר דלים', ואשר אחת ממטרותיה היא אספת כספים מחבריה לקניית קרקעות בא"י להתיישב בהן, מקבלת עליה את חלק העבודה של ועד העיר בחלוקת הכספים והמכולת לעניים". עוד על חברה זו ראה הראל, קידמה, עמ' 62.

78 המנהג אצל הספרדים ועדות המזרח שכל המחויבים לומר את הקדיש אומרים אותו ביחד כדי שלא לבייש את מי שאינו יודע לומר – עיין יוסף, ז, סימן ט, עמ' רכ.

79 טעם מנהג זה מובא אף הוא אצל חיים, עמ' צא, פ' בשלח, סימן ב': "ומנהג הספרדים, כשעומדים להתפלל תפילת העמידה, קודם התפילה מהפכים פניהם קצת לאחוריהם ועושים תנועה בידיהם לאנשים העומדים באחוריהם או בצדיהם והטעם בזה – גם כן להדמות למלאכים שדרכם להיות מקבלים עול מלכות שמים זה מזה, ונותנים רשות זה לזה, להורות על אחדות ואחזה שביניהם, כלומר, כלנו כאחד אנחנו מסכימים במחשבה אחת וברעת אחת לקבל עול מלכות שמים, ובוה יתעלה ויתרומם קלוסו של הקדוש ברוך הוא כשהוא נעשה מתוך האחדות והאהבה. ולדוגמת זה הוא מנהג הספרדים הנזכר". ועוד עיין שם על מתן טעם לדבר על פי תורת הסוד על ידי רב אשכנזי שראה מנהג זה. בשוחחי עם הרב חמרא על מנהג זה, הוא נתן לו טעם על דרך הסברו של הבן איש חי. ועיין ע"ס, עמ' טז-ז.

80 על פי עדות הרב חמרא, השיקול במקום כיוון העמידה בעת התפילה הוא הפניית המבט דרומה לכיוון ירושלים. כפי שנראה להלן, היו בתי כנסת שההיכל לא נבנה בהם מלכתחילה לצד דרום, לעתים אף משיקולים פרוזאיים של חוסר מקום או צפיפות.

81 על התפילה בחצר בית הכנסת והזהירות הראויה בענין זה עיין חיים, עמ' קלט-קמ, פ' ויקרא סימן יב. על פי עדות הרב חמרא, הסיבה היחידה למנהג זה בדמשק היא החום הבלתי נסבל בתוך בית הכנסת בימות החמה.

82 ועיין מה שכתב סופר, סימן ט-י, דף כא ע"א, על מקום העמדת ההיכל בבית הכנסת. על הקפדה בעניין זה עיין לעוי, סימן קנ סעיף ח, עמ' קצג-קצד. ואולי קביעת מקום ההיכל נעשתה באופן מכוון לכיוון מערב כדי להיבדל מן המוסלמים, שאף כיוון תפילתם הוא דרומה, או שמא כדי להדגיש את האיסור לקבוע את ההיכל במזרח נגד מקום זריחת השמש, כי הדבר נתפש כדרך

זה ומתחילים המניינים בשעה אחת עשרה ומתפללים מעריב לפני שקיעת החמה. [תיק]
 3. בקבלת שבת אומרים בעמידה ובזמר רק מזמור לדוד הבו לה', לכה דודי ומזמור
 שיר ליום השבת וגם במה מדליקין⁸³ בייחוד יפה השתתפות הילדים בזמר לכה דודי
 וכל הקהל עומד פנים כנגד פנים בשעה זו. [תיק]

4. כשפותחים הארון פותחים הספר בתוך הארון במקום הקריאה דוקא,⁸⁴ הפתיחה
 נמסרת ל"חכם" והובלת הספר מידו לילד שמוביל אותו אל הבימה⁸⁵ אח"כ עושים הגבהה
 וגם הגבהה אחרי הקריאה. [תיק]

5. מנהגים – בשבת בראשית הולכים מאות מהעיר לגיבור ומתפללים שם ועושים
 הקפות כמו בשמחת תורה.⁸⁶ בערב הושענא רבה היו רוחות, וטיפי גשם ירדו מן השמים
 ותאמר שכנתינו "הדנא עלינא אבו אברהים" לאמר אבי אברהם הוא השם שבע רצון
 ממנו. ותאמר לי כי אם יורדים גשמים בסוכות סימן טוב הוא לישראל שהקב"ה שבע
 רצון מהם ושלח להם את שלומו וכשאיין גשמים בסוכות, הגויים מפה מתגרים ביהודים
 ואומרים אין חפץ ה' בכם ובחגכם.⁸⁷ [תיק]

6. בלוח של ביהכ"נ החכם באשי כתוב "איד [צ"ל עיד, וכן להלן] אל זביב" שתרגמו
 "חג הצמוקים" יהיה ביום ו' כ"א תשרי, "איד אל חדר" חג הירקות באייר ו"איד אל
 גוזה" הוא חג האגוזים בכ"י אלול. וכלם חגים להנוצרים פה אבל הם קוראים לאיד אל
 זביב איד אל צליב או חג הצלם ואומרים שכל מה שחפצים להכין לימי החרף מצמוקים
 ועוד מכינים בו ביום. ועוד צריך לחקור אחרי השם "אל זביב" ועל איד אל חודר ואיד
 אל גוזה.⁸⁸ [תיק]

7. בליל הושענא רבה מדקדקים יותר להיות נעור כל הלילה בבתי כנסיות ואומרים
 תקון תהילים ואדרא זוטא. [תיק]

המינים – עיין יוסף, ב, סימן ד, עמ' רכ.
 83 כל זה כמנהג ירושלים. וסיפר לי הרב חמרא כי מידי פעם ניסו להנהיג בדמשק גם את אמירת
 המזמורים הנוספים ולהתחיל ב"לכו נרננה", אך הדבר לא צלח בידם.

84 כמנהג ירושלים, וכך נהגו גם בבגדאד כפי שמציין חיים, עמ' מז, פרשת תולדות סימן טז. על מנהג
 קהיר עיין בן שמעון, סימן א, דף ז ע"ב.

85 הטעם להולכת הספר על ידי ילד הוא שהילדים הם זכים ואין בהם חטא, וכן כדי לחבב עליהם את
 התורה. ראה: חון, סימן כה, ט ע"ב; חון, תעלומות, קונטרסי הליקוטים, אורח חיים סימן ז, דף צו
 ע"א. ראה גם דברי פלאגי, דף מז ע"ד וכן יוסף, ב, סימן ג, עמ' ב.

86 המקור למנהג זה הוא כפי הנראה אותו הטעם שניתן לו בבירות, שם נהגו לעשות הקפות כל ערב
 משמחת תורה עד תפילת מוסף של "שבת בראשית". וטעם הדבר הוא לכבוד חתני התורה הראויים
 לשבעת ימי שמחה, עיין זיתוני, עמ' ש. על מנהג צפת עיין סתהון, אורח חיים, סימן תרסט, דף מה
 ע"ב. עוד עיין פלאגי, מועד, סי' ל"ז; וכן עדס, עמ' קלט-קמ.

87 על מנהג צפת עיין סתהון, אורח חיים, סימן תרסט, דף מה ע"ב.

88 לכאורה, ביהס להתנהגות זו של היהודים הדברים תמוהים שכן על פי התלמוד הבבלי, הגשמים
 בחג הסוכות הם סימן קללה, שהרי בעת ירידת גשם אי אפשר לשבת בסוכות (סוכה כח ע"ב).
 נראה שאמנם החלו לומר בדמשק באופן רשמי "משיב הרוח ומוריד הגשם" רק ביום טוב שני של
 שמיני עצרת, ולבקש על הגשמים בו בחשון כמנהג ארץ ישראל, אולם מערכת היחסים עם הסביבה
 הנכרית הסובבת, שידעה רק באופן כללי כי היהודים שואלים את הגשמים בחג הסוכות, הביאה
 את היהודים לשמחם על ירידת גשמים אף בעצם ימי החג שהרי זו היתה הוכחה לשכניהם כי האל
 מחבבם ונענה לתפילתם.

8. אתרוגים אין כלל בדמשק ומביאים רק מאר"י [מארץ ישראל]⁸⁹ ויש המין שנקרא כבאד והוא כמין אתרוג וגדול ממנו אבל הרבנים פה אומרים שמעולם לא החזיקו אותו פה לאתרוג והשתא עשה ר' זעליג לידער⁹⁰ בעזרת ועד המהגרים פה מעשה ושלח מפה אלפי כבאד לגרמניא שיחזיקו זה לאתרוגים ולפי דברי ר' זעליג לא באה שום תלונה מרבני גרמניא נגד זה שאינו אתרוג ואולי לא יכלו לעשות אחרת באשר לא השיגו אתרוגים אחרים. [תיק]

9. הילדים והנערים כנראה עד בעל מצוה, הולכים חפויי הראש וגם בחורף ובימי הקור ראשיהם גלויים, והנערות להיפך ראשיהם מכוסות בזמן הקור. ובבית הכנסת ובתלמוד תורה הדתית רוב הילדים ראשיהם גלויים.⁹¹ [תיק]

10. רוב הכהנים מהדור הצעיר נושאים כפים בלי הסרת מנעליהם ואין מוחה בידם.⁹² הרגשתי וכמוני הרגישו עוד אחדים שיש פה כהנים הרבה מאד. בבית הכנסת מנשה היו בין ארבעה וחמשה מנינים כשש עשרה כהנים. ואולי מרבים הכהנים לבא ולהתפלל מפני נשיאת הכפים? [תיק]

11. ראיתי בבית הכנסת מנשה שאחר התפילה ביום השבת נגשים הבנים גם הגדולים והבאים בימים אל אבותיהם שנמצאים בביהכ"נ ומקבלים ברכותיהם אחרי שהאב משים ידיו על ראש בנו ומברכו וגם המתברך אומר איזו דברים.⁹³ [תיק]

12. בבית המת עושים דרשה איזו חדשים לפני כלות שנת הפטירה. שני חכמים באים מהבקר ולומדים שם כל היום ומתכבדים באוכל טוב. לעת ערב מתקבצים כל בני המשפחה אנשים ונשים ומחלקים קוה [קפה]⁹⁴ ועוד מתפללים מנחה ומעריב ומזכירים נשמות ואחר כך עומד חכם ודורש. מתחילה הוא קורא דברי תנחומים ומוסר מתוך גליון מסודר בחרוזים יפה מאד ובאמצע הוא נמשך בדרשתו שמכילה תוכחה מוסר ונחמה ומסיים מתוך הכתב מהמסודר בחרוזים. בדרשה שנוכחתי בחצרי נתנו לשני החכמים שכרם לזה שני בישליק ולשני שלש בישליק.⁹⁵ [תיק]

13. ביום השבת שלפני ר"ה [ראש השנה] בסוף שנת תרע"ח דרש בענין התשובה הדרשן בביהכ"נ פראנזי. ויש לכל בית כנסת חזקה על דרוש. הנה למשל בערב ר"ח

89 נראה כי הימים הללו לציון מועד תחילת אגירת מזון מסוגים שונים במרתפים או לשם ייבוש על הגנות, ראה שטינהורף-חלואני, עמ' 47; קמון, עמ' 15-16.

90 האתרוגים היו מגיעים בעיקר מצפת, עיין למשל לניאדו, בית, אורח חיים סימן טו, עמ' 70-77; דויך, סימן יד, דף נד ע"ב-נה ע"ב.

91 ממיסדי שכונת בית ישראל בירושלים, חבר ועד הסיוע האמריקאי בעיר, ולאחר הגירוש ממנהיגי קבוצת הגולים האמריקאים בדמשק.

92 מרדכי בן הלל הכהן, שביקר בדמשק בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה מחזק עדות זו, ראה בן הלל, עמ' 220.

93 עיין שם הדאיה, קונטרס אחרון, סימן ג, דף ככד ע"א-קכה ע"ב וכן ליכטמן, סימן קכח, דף קסט ע"ב.

94 על מנהג נשיקת ידי הורים ומורים אצל בני עדות המזרח ומקורותיו ועל הברכה הנלווית אליו עיין בהרחבה הלוי, סימן קט, עמ' שצה-שצו, וכן הלוי, ח, סימן כח, עמ' שנד.

95 מנהג חלוקת הקפה, העוגות והפירות הוא בכדי להרבות ברכות לעילוי נשמת הנפטר ועל כן נקרא הדבר "חלוקת ברכות" – עיין יוסף, ז, סימן ו, עמ' קפג, וסימן ב, עמ' קפז.

אלול החזקה להדרוש בביכ"ג שמעה⁹⁷ והיום בפראנוזי ובשבת תשובה בביכ"ג משעה⁹⁸. כפי שהבנתי מעצמי ועדות בנו של חכם אליהו אל הדרוש הרשמי הזה באים החכם באשי, אב בית דין וכל חכמי העדה אם לחלק כבוד לדורש אם מפני טעם אחר. [תיק] 14. בערב ראש השנה סובבים החכמים בחצרי ובתי ההמון ואומרים "התרה" (התרת נדרים).⁹⁹ עם היות ההמון והן הנשים חושבות שבזה הותר וכופר להם כל עון השבועות והקללות שעשו בשנה העברה. בראש השנה קמים החכמים ויר"א [ויראי אלוהים] לפני אור היום ואומרים תהילים ופזמונים,¹⁰⁰ אח"כ שבים הביתה ובאים לתפלה כבימי השבתות. נוסח התפלה שלהם דומה הכל לנוסח המחזור ליוורנו ורק אין אומרים הפיוטים לפני נשמת אלא אחרי שחרית¹⁰¹ וגם חכם עזרא¹⁰² קרא מכתב יד (וזה נדפס במחזור יום הכפורים) לפני הוצאת הספר תורה תפלה שתוכנה "שהננו מקבלים עלינו את התורה בשמנו ובשם כל ישראל". [תיק]

15. אור ליום ב' ג' תשרי תרע"ט: היום ביום השני של ר"ה וכן בליל א' של ראש השנה התפללתי בביהכ"ג הגדול של התושבים פה "פראנוזי". החזנים שם היו הרב אב בית דין חכם עזרא שתקע וגם קרא בתורה למרות זקנותו וחולשתו. [יומן]

16. החזנים פה הם מגדולי ישראל כמו האב ב"ד [בית דין] שהוא חזן תוקע וקורא והדיינים. על התיבה [הבימה] עומד החזן ועל ידו עוזריו שלשה או ארבעה וברנן הפזמונים מתחלפים עם החזן שכל אחד קורא פרקו.¹⁰³ נהניתי מאד מרנן ברכת הכהנים שגם

96 הרב יצחק אבואלעפיא מעיד כי מנהג דמשק היה שהנפטרים מקדישים קרן לתלמידי החכמים של העיר ובתמורה הללו היו לומדים לעילוי נשמת הנפטר – עיין אבואלעפיא, ג, סימן יג, דף נט ע"ב – ס ע"א. לדברי יחיאל בריל, שביקר בדמשק בשנות השישים של המאה הי"ט, המנהג בדמשק הוא שאם מת למישהו אב או אם, גם אם איננו עשיר, כל משך שלושים הימים הראשונים הוא מומין לביתו לא פחות מעשרה חכמים והם קוראים כל היום במשנה ובזוהר לעילוי נשמת המת, "ובבוקר יותן להם ארוחה ובצהריים סעודה חלב ובשר ולחם ויין וכן בערב". לדבריו, כך נעשה גם ביום השנה והוא מביע את השתוממותו על סעודות הפאר. אין הוא יודע אם היהודים מחקים במנהג זה את המוסלמים, שגם הם נוהגים כך, אך טוען כי הלחץ החברתי לעריכת סעודות אלו הוא כה גדול עד אשר לעתים ירשי המת מתרוששים מההוצאות ולמרות זאת עדיין מקויים המנהג. הוא מעלה את החשד שאילולא היתה לתלמידי החכמים טובת הנאה מכל העניין, בוודאי היו מורים לחדול ממנהג זה – עיין בהרחבה, הלכנון, גיליון 7, י"ג בסיון תרכ"ו, עמ' 103.

97 צ"ל שמאע. ואכן חזקה זו היתה בת שנים רבות. כך למשל מעיד טראב, דף א ע"א, כי בחודש אלול תר"מ דרש בבית כנסת זה.

98 צ"ל שמאע. על פי עדות הרב יצחק אבואלעפיא, דרשת "שבת זכור" היתה נישאת בבית הכנסת אפראנגי, וכך גם הדרוש ל"שבת תשובה" – ראה אבואלעפיא, ו, דף יא ע"א; מב ע"א; נא ע"א.

99 הכוונה גם להתרת קללות.

100 בקהילות הספרדים ועדות המזרח נוהגים להשתדל שלא לישון כלל או למעט בשינה בראש השנה ולכן היו מקפידים להתעורר קודם עלות השחר, ראה: חיים, סימן יא, עמ' רעה; סופר, ח, סימן תקפג, סעיף לה-לט, דף י ע"ב. על מנהג קריאת תהלים ואדרא וזא ראה יוסף, יחזה, ג, סימן מד בהערה, עמ' קלג.

101 על אמירת הפיוטים אחרי "קדיש תקבל" של שחרית עיין מה שכתב ביוסף, ה, סימן כג, עמ' כח, בשם גדולי הפוסקים הספרדים, שהנוהגים לומר הפיוטים קודם ישתבח "אין רוח חכמים נוזה מהם", ועיין שם הטעמים לדבר.

102 טראב מסלתון.

103 השווה קעסטיילמאן, עמ' טו, הכותב על התרשמותו מתפילות הימים הנוראים בדמשק בשנת תרי"ט.

הכהנים מתכוונים לרנן אחרי המקריא להם.¹⁰⁴ כבר רשמתי פה שיש פה הרבה כהנים. [תיק]

17. מוצאי יום הכפורים תרע"ט: בשבת תשובה לא היה דרוש רשמי בשום בית כנסת כי לפי מנהג העיר רק שלוש פעמים בשנה דורשים: בשבת שלפני ראש השנה, לפני פורים ובשבת הגדול.¹⁰⁵ במוצאי שבת שלפני יום הכפורים אמרו רק לדוד ברוך ה' צור¹⁰⁶ ולא למצח בניגונת מזמור שיר אלקים יחננו,¹⁰⁷ ואמרו "ויהי נעם – ואתה קדוש" שלא כמנהגינו. בערב יום הכפורים בלילה עושים כפרות. השוחט לוקח התרנגול ומסבב על ראש האיש או האשה ואומר זה כפרתך ומקפידים על כפרות וגם בשנה זו רבו הכפרות מאד. והשוחט הולך לבתי העשירים והבעלי בתים, רבים מאד עושים הכפרות אחרי חצות הלילה.¹⁰⁸ בערב יום הכפורים אומרים סליחות כבכל יום שלא כמנהגנו¹⁰⁹ ותיכף אחר התפלה הולך כל הציבור וגם נשים ויתומים לשדה הקברות ובו ביום פותחים את ביה"ק [בית הקברות] העתיק וקבר מהרח"ו [מורנו הרב ר' חיים ויטל] ומדליקים שם נרות. בשדה הקברות מוסיפים לבכות ויש שם מקוננות נשים שנשכרים בשכר לקונן על מתי השנה או שאר מתיים שלא נשתכחו מן הלב והן המקוננות יודעות איך לקונן בספוק ידים והכהת [הכאת] הגוף ועוד ומצליחות לשבר את לבות האבלים.

בערב יוה"כ אחר חצות מתפללים מנחה בטלית ותפילין. ליל כל נדרי הנוסח כסדור ליורנו, כל נדרי אומרים קהל עד אמצע הפרק בקול גדול וחזן או עוזר חזן חוזר עד תמן [תומן] ואח"כ גומרים הקהל והחזן חוזר וכן עושים שלש פעמים. בהזכרה שיש בנוסח ליורנו מזכירים נשמות כל רבני דמשק מתחיל במהרח"ו ומסיים ביצחק אבולאפיא.¹¹⁰ אחר התפלה נשארים רבים לישן בביה"כ ולהיות נעור כל הלילה להגיד תהלים.¹¹¹ בביה"כ "שבת אחים" שהתפללנו היו חזנים ומשוררים יפים והתפלה היתה בקדושה וחדוה ושמחת יום טוב כמו שמחת תורה... את הוצאת ספרי התורה לכל

104 על אופן ההקראה עיין עדס, עמ' יח.

105 נראה שבשנות המלחמה נתבלבלו הסדרים בדמשק גם בתחום מתן הדרשות, שהרי לאורך כל המאה הי"ט היו בדמשק ארבע שבתות שבהן דרש הרב דרשה רשמית חגיגית: שבת תשובה, שבת זכור, שבת הגדול ושבת כלה שלפני חג השבועות. ומה שכתב פרנקל, עמ' 113, כי הרב דורש שלוש פעמים בשנה בציבור בענייני תורה ומוסר, בשבת זכור, שבת הגדול ושבת שובה, יש לדייק בדבריו שדווקא שלוש הדרשות הללו נתקיימו בבית הכנסת אפראג'.

106 תהלים קמד. ועיין מה שכתב על מנגינת מזמור זה חזן, כרך, דף ד ע"ב.

107 תהלים סו.

108 הטעם לשחיטת הכפרות לאחר חצות מובא בחיים, סימן ב, עמ' רפ-רפא: "ענין שחיטה זו היא למתק הגבורה לכן זמן הראוי יותר לדבר זה הוא באשמורת, סמוך לעלות השחר שהוא עת רצון".

109 ולא עוד אלא שאף משתדלים להרבות בסליחות, עיין יוסף, ה, סימן ג, עמ' עד.

110 אוכרה זו היתה נערכת לפני "כל נדרי". רשימה מליאה של הרבנים מובאת אצל אלמאליח, עמ' 8-9, וכן פרחי. נציין כי רשימה זו כוללת לא רק את הרבנים הראשיים אלא את כל אלה שנשמרו בתודעת בני הקהילה כגדולים במיוחד.

111 נראה שהנשארים לישון בבית הכנסת מבקשים להתרחק גם ממכשול של קירבה לנשותיהם. על הכללים המיוחדים לשינה בבית הכנסת ביום כיפור ועל המנהג לקרוא תהלים עיין פלאגי, סימן טו, עמ' ריז-ריח; סימן י, רטז.

נדרי מוכרים בדמים יקרים¹¹² ומקיפים את ביהכ"נ שבע פעמים שזכותם מסור לאלו שקנו ה"חמלא"¹¹³ ומכבדים בהקפות השונות את מכיריהם וקרוביהם. [יזמן]

18. בליל תשעה באב התפללתי בביהכ"נ פראנזי. ראש בית דין חכם עזרא נהג את הסדר ויתחיל בקול את כל קינה וקינה ופרק באיכה. ישבו לארץ עם פתילות נר שחלק השמש. החזן התפלל בנגון עצב מיוחד נגון איכה אח"כ [אחרי כל זה] קוראים "האזינו" ככתוב בקינות ד' צומות של הספרדים, אח"כ [אחרי זה] אמרו איוז קינות לא ככתוב בקינות הספרדים רק בסדר אחר ואח"כ קוראים איכה לא במגילה וזולת ברכה כשהגיעו לפסוק ישבו לארץ זקני בת ציון שמו עפר יכו... [איכה ב, י] הביא השמש אפר מקלה וראש אב בית הדין ואחריו כל העם טחו באפר מקום הנחת תפילין. בבקר בקרתי בתי כנסיות רואי, פראנזי וביהמ"ד [ובית המדרש] של מהרח"ו. בראשון אמרתי מעט קינות וראיתי שיש להם לחנים מיוחדים למיני הקינות השונים. גם בבקר אינם אומרים הקינות כפי שמסודר בקינות של הספרדים ואולם משנים הסדר כפי מנהגיהם. קריאת התורה באה בסוף הקינות ולפני הפתיחה אומרים קינת "תורה תורה זעקיי"¹¹⁴ וכדומה ופותחים הארון ואומרים קנות אלו. כל בתי הכנסיות הרבו בקנות עד שעות אחדות ביום אם כי ברחוב היו כבר רבים מהבקר. בביהמ"ד של מהרח"ו מאריכים עד חצות היום. לאחר קריאת התורה קוראים מפטיר וחכם אחד מתרגם כל פסוק של ההפטרה בערבית ומוסיף לבאר ולכלול כל מדרשי איכה מפי כתב יד (צריכים לדקדק אחריו).¹¹⁵ אחר הקנות והאיכה קוראים איוב בתנ"ך עתיקים שנמצאים, אחד (שבא מאספמיא ועתיק כח' מאות שנה) בביהמ"ד של מהרח"ו, אחד בביהכ"נ פראנזי (שזמן מכירתו מיד ליד נרשם לפני ארבע מאות שנה) ושנים בביהכ"נ (דר אל באשי לאנכון השם וצריך לדקדק אחריו)¹¹⁶ בבקר תשעה באב ממהרות כבר הנשים לנקות ולשפשף הבית לכבוד יום טוב.¹¹⁷ [תיקן]

112 על מנהג המכירה של העליות, פתיחת ההיכל, הוצאת ספרי התורה והקמתם ומקורותיו, עיין בהרחבה יוסף, ב, עמ' קנז-קנט סימן מא. על החשיבות המיוחדת לקניית ההוצאה של ספר התורה בתפילת כל נדרי עיין יוסף, ה, סימן ז, עמ' קב, וכן סופר, ח, סימן תריט סעיף טו, דף נט ע"ב.

113 נשיאה.

114 כוונתו כפי הנראה לקינה הנאמרת עם פתיחת ההיכל, "על היכלי אבכה יומם ולילה", ובה חזרת המילים "ספדי תורה" עיין אור, עמ' רנב-רנג.

115 עיין גם קסטילמאן, עמ' יב-יג.

116 השם הנכון הוא "חוש אל באשא". על המנהג לקרוא מן הכתרים בתשעה באב דוקא עיין ילין, על, עמ' 21, וכך נהגו עד לימינו, עיין יוסף, ה, עמ' תקעט סימן ח.

117 על תופעה זו ומקורותיה ראה יוסף, ה, עמ' תקפו, סימן כז. על פי עדות הרב חמרא, ט' באב לאחר הצהרים נתפש בדמשק כבר כ"נחמו" ומכיוון שהמשיח נולד ב'ט' באב ממהרים להתכונן לבואו. לדבריו פשט המנהג שיש הנהגים לצאת ב'ט' באב אחר הצהרים לטייל, ואולי יש לראות בכך מעין יציאה לקבל את פני המשיח. בדמשק, כבירושלים, נהגו במוצאי ט' באב ובמוצאי יום הכיפורים לברך מיד לאחר תפילת ערבית את ברכת הלבנה ברוב עם, עיין אבאלעפיא, סימן קסא, דף יא ע"א.

קיצורים ביבליוגרפיים

אבואלעפיא	י' אבואלעפיא, פני יצחק, א, ארם צובה תרל"א.
אבואלעפיא, ג	י' אבואלעפיא, פני יצחק, ג, אומיר תרמ"ז.
אבואלעפיא, ו	י' אבואלעפיא, פני יצחק, ו, ירושלים 1908.
אהע"י	ארכיון העיר ירושלים.
אור	סדור אור ודרך – חמש תעניות, ירושלים תשמ"ז.
אלמאליח	א' אלמאליח, היהודים בדמשק ומצבם הכלכלי והתרבותי, יפו תרע"ב.
אפרתי	ג' אפרתי, ממשבר לתקווה, ירושלים תשנ"א.
אצ"מ	ארכיון ציוני מרכזי.
ארכי"ח	Archives de l'Alliance Israélite Universelle
בולטין	Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle
בן הלל	ש' רובינשטיין (מהדיר), מ' בן הלל הכהן, מלחמת העמים, א, ירושלים תשמ"א.
בן שמעון	ר"א בן שמעון, נהר מצרים, נא אמון תרס"ח.
בניהו	מ' בניהו, "יהודי דמשק והגליל בימי התנפלות הדרוזים בשנת תר"כ", סיני כד (תש"ט), עמ' צא-קה.
ברינקר	ד"ג ברינקר, "העובד הצנוע", זכר אב, בעריכת ב' ריבלין, ירושלים תשנ"ב, עמ' 48.
ברסלבי	י' ברסלבי, "מערות אליהו הנביא מקאהיר עד חלב", ידע עם ז, 25 (תשכ"ב), עמ' 49-57.
גאון	מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, ב, ירושלים תרצ"ח.
ג'ואש	Jewish Chronicle
דויך	ש' דויך הכהן, ריח שד"ה, קושטנדינא תצ"ח.
הדאיה	ע' הדאיה, ישכיל עברי, ד, ירושים תשי"ח.
היהודים	<i>Les Juifs d'Europe et de Palestine — Voyage de MM. Keith, Black, Bonar et Mac Cheyne, envoyés par l'Eglise d'Ecosse, Paris 1844.</i>
הלוי	ח"ד הלוי, עשה לך רב ח"ה, תלאביב תשמ"ג.
הלוי, ח	ח"ד הלוי, עשה לך רב ח"ח, תלאביב תשמ"ח.
הראל	י' הראל, תמורות ביהדות סוריה 1840-1880, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשנ"ב.
הראל, השפעתם	—, "השפעתם של הספרים "פני יצחק", "ישמח לב" ו"לב נשבר" על המאבק סביב משרת הרבנות בדמשק (תרל"ג-תרמ"ג)", אסופות יא (תשנ"ח), עמ' ריא-רמג.
הראל, מחורבן יפו	—, "מחורבן יפו נבנתה דמשק", המפגש בין נוף ארץ ישראל לקהילת דמשק ותוצאותיו", ציון סא (תשנ"ו), עמ' 183-207.
הראל, פני	—, "פני יצחק", "ישמח לב" ו"לב נשבר" והמאבק על משרת הרבנות בדמשק, תרל"ג-תרמ"ג", אסופות (בדפוס).
הראל, קונסול	Y. Harel, "Le Consul de France et l'Affaire de Damas à la lumière de Nouveaux Documents" <i>Revue d'histoire diplomatique</i> (forthcoming)
הראל, קידמה	—, "קידמה גדולה – ועד הצירים וקהילת דמשק", פעמים 67 (תשנ"ו), עמ' 57-95.
הראל, רטי	—, "רטי מנטון ועלילת דמשק לאור תעודות חדשות", דברי הקונגרס העולמי האחד עשר למדעי היהדות, תולדות עם ישראל, II, עמ' 143-150.
ויגרט	מ' ויגרט, דמשק שלי, ישראל 1983.
וייס	ש' וייס, חכמי המזרח, ירושלים תשמ"ב.
זיתוני	א' זיתוני, "מנהגי ק"ק לבנון", זכור לאברהם, בעריכת א' ברגו, חמ"ד תש"ן, עמ' רצט-ש.
חזן	א' חזן, נווה שלום, נא אמון תר"ץ.
חזן, כרך	י"מ חזן, כרך של רומי, ליוורנו תרל"ו.

א' חזן, תעלומות לב, ח"ג, אלכסנדריה תרס"ג.	חזן, תעלומות
יוסף חיים, בן איש חי, ירושלים תשמ"ו.	חיים
A.H. Hyamson, The British Consulate in Jerusalem, II, London 1941.	חיימסון
אש"ח חמיו, זמן בית דין, ליוורנו תרנ"ט.	חמיו
א' חמרא, "מנהגי דמשק", זכור לאברהם, בעריכת א' ברגר, חמ"ד תשנ"ב, עמ' תיט-תכ.	חמרא
ע' טראב, ספר עזרא, ירושלים תרע"ג.	טראב
—, שערי עזרה, ירושלים תרס"ו.	טראב, שערי
יגל יעקב, ירושלים תרמ"ה.	יגל
י' יוסף, ילקוט יוסף, ב, ירושלים תש"ן.	יוסף, ב
—, ילקוט יוסף, ה, ירושלים תשמ"ח.	יוסף, ה
—, ילקוט יוסף, ז, ירושלים תשמ"ט.	יוסף, ז
ע' יוסף, יחווה דעת, ג, ירושלים תשמ"ו.	יוסף, יחווה, ג
—, יחווה דעת, ו, ירושלים תשל"ו.	יוסף, יחווה, ו
א' ילין, "על הכתרים בדמשק", מזרח ומערב א (תר"פ), עמ' 117-126.	ילין
—, "על הכתרים בדמשק", מזרח ומערב א (אב-אלול תרע"ט), עמ' 19-26.	ילין, על
ד' ילין, עשרים שירים משירי "שארית ישראל" לר' ישראל נגיארה, מחקרים לזכרון ר' עמרם קאפוט, ניו יורק תרצ"ו, עמ' נט-פח.	ילין, עשרים
ב"צ הלוי ליכטמן, בני ציון ח"ב, בירות תש"ב.	ליכטמן
ד"צ לניאדו, לקדושים אשר בארץ, ירושלים תשי"ב.	לניאדו
ר"ש לניאדו, בית דינו של שלמה, ירושלים תשמ"ב.	לניאדו, בית
י' לעוי, מנהג ישראל תורה ח"א, ישראל תשנ"א.	לעוי
Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Correspondance consulaire et commerciale	משהח"צ
משמרת החדש, צפת תרכ"ג.	משמרת
F. A. Neale, Eight Years in Syria, Palestine and Asia Minor, II, London 1852.	ניל
י"ח סופר, כף החיים, ב, ירושלים חש"ד.	סופר
—, כף החיים, ח, ירושלים חש"ד.	סופר, ח
ח' סתהון, ארץ חיים, ירושלים תרס"ח.	סתהון
א' עדס, דרך ארץ, [בני ברק] תש"ן.	עדס
L.T. Fawaz, An Occasion for War — Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860. London-New York 1994.	פאואז
י' פינטו, כסף נבחר, ארם צובה תרכ"ט.	פינטו
א' פלאגי, אברהם את עיניו, אומיר תרמ"ו.	פלאגי
ח' פלאגי, מועד לכל חי, ירושלים תשל"ו.	פלאגי, מועד
א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, תלאביב תשכ"ט.	פרומקין
ד"ר פרחי, אהבת עולם, ירושלים תר"ס.	פרחי
ל"א פרנקל, ירושלימה, וינה 1856.	פרנקל
J. Frankel, The Damascus Affair — "Ritual Murder", Politics, and the Jews in 1840, N.Y. 1997.	פרנקל, עלילת
ע' קמון (עורך), משפחות דואריסקל בני קהילת דמשק, ישראל 1995.	קמון
י"פ קעסטילמאן, מסעות שליח צפת בארצות המזרח, ירושלים תשי"ב.	קעסטילמאן
ראיון עם הרב אברהם חמרא, פעמים 67 (תשנ"ו), עמ' 125-141.	ראיון
א' ריבלין וי"י ריבלין, "לקורות היהודים בדמשק במאה הרביעית לאלף הששי", רשומות ד (תרפ"ו), עמ' 77-119.	ריבלין
י"י ריבלין, "בבית סי' שמעיה אנגילי", הד המזרח, ב, גיליון כ"ו, ה' באייר תש"ד, עמ' 5.	ריבלין, בבית

א' ריבלין, יומן אישי (כ"י).	ריבלין, יומן
י"י ריבלין, "יוסף אסלאן פארחי", הד המזרח, 3, 18.11.1949, עמ' 11.	ריבלין, יוסף
—, לתולדות הדפוס בארץ ישראל וסוריא, מזרח ומערב א (תר"פ), עמ' 104-109.	ריבלין, לתולדות
—, לתולדותיו, זכר אב, בעריכת ב' ריבלין, ירושלים תשנ"ב, עמ' 46-47.	ריבלין, לתולדותיו
א' שוחטמן, "הירצחו של השר חיים פרחי בעכו ופרשת עזבונו", אסופות ו (תשנ"ב), עמ' קסא-רי.	שוחטמן
—, "מקורות חדשים לפרשת עזבונו של 'השר' חיים פרחי", אסופות יא (תשנ"ח), עמ' רפא-שח.	שוחטמן, מקורות
א' שטיינהורן-חלואני, דמשק עירי, ירושלים 1978.	שטיינהורן-חלואני
י' שמי, "היהודים בדמשק", האחדות, שנה שנייה, גיליון ז, ח' בכסליו תרע"א, עמ' 8-13.	שמי
ז' שניאור, זכרון ירושלים, ירושלים תרל"ו.	שניאור
שפתי רננות, אלגיר תרמ"ח.	שפתי
ד' תדהר – אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוגריו, ב, תלאביב תש"ח.	תדהר
סדור תפלת החדש כמנהג ק"ק ספרדים, [ישראל] 1979.	תפלת

